

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΣΧΟΛΗ

ΤΜΗΜΑ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑΣ

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

ΤΟΜΕΑΣ ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΗΣ ΚΑΙ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑΣ

Παπακωνσταντίνου Στυλιανή

Οικογένεια, πλούτος, φιλία στην πρώιμη Κρητική λογοτεχνία του 14^{ου}
και του α' μισού του 15^{ου} αιώνα.

Μεταπτυχιακή Διπλωματική Εργασία

Επιβλέπων: Δημήτριος Σ. Γεωργακόπουλος, Λέκτορας Βυζαντινής Φιλολογίας

Ιωάννινα,
2021

Στην οικογένειά μου.

Λοιπόν, αυτός που γύρευα, ε ί μ α ι.

Λακωνικόν, Οδυσσέας Ελύτης.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΠΡΟΛΟΓΟΣ.....	4
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ.....	5 – 10
ΕΙΣΑΓΩΓΗ.....	11 – 12
I. Η κρητική κοινωνία του 14 ^{ου} – 15 ^{ου} αιώνα. Οι έννοιες της οικογένειας, του πλούτου και της φιλίας.....	13 – 21
II. Στέφανος Σαχλίκης.....	22 – 36
III. Λεονάρδος Ντελλαπόρτας.....	37 – 48
IV. Μαρίνος Φαλιέρος.....	49 – 63
V. Μπεργαδής.....	64 – 81
ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ.....	82 – 85

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Η παρούσα Μεταπτυχιακή Διπλωματική Εργασία, με τίτλο «Οικογένεια, πλούτος, φιλία στην πρώιμη Κρητική λογοτεχνία του 14ου και του α΄ μισού του 15ου αιώνα», εκπονήθηκε στα πλαίσια του Προγράμματος Μεταπτυχιακών Σπουδών του τομέα Μεσαιωνικής και Νεοελληνικής Φιλολογίας της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων. Έχει σκοπό να ερευνήσει την παρουσίαση των τριών θεματικών ενοτήτων, της οικογένειας, του πλούτου και της φιλίας, στα λογοτεχνικά κείμενα της πρώιμης κρητικής λογοτεχνίας του 14^{ου} και του α΄ μισού του 15^{ου} αιώνα.

Στη διάρκεια των σπουδών μου, είχα την τύχη να γνωρίσω αξιόλογους ανθρώπους, που στάθηκαν πολύτιμοι αρωγοί στο πλευρό μου και τους οποίους θα ήθελα, από αυτή τη θέση, να ευχαριστήσω τον καθένα προσωπικά. Αρχικά, οφείλω τις πιο θερμές και ειλικρινείς μου ευχαριστίες στον κύριο Δημήτριο Γεωργακόπουλο, Λέκτορα Βυζαντινής Φιλολογίας και επόπτη της εργασίας μου, για την άριστη συνεργασία μας, καθώς στήριξε εξ αρχής την προσπάθειά μου, υποδεικνύοντάς μου το συγκεκριμένο θέμα. Η παροχή βιβλιογραφικού υλικού και συνάμα οι συμβουλές και οι βελτιωτικές του παρατηρήσεις ήταν άκρως βοηθητικές. Θα του είμαι ευγνώμων, γιατί ήταν από τους πρώτους που πίστεψε στις δυνατότητές μου και με παρότρυνε να ασχοληθώ με μεταπτυχιακές σπουδές, ήδη από τα προπτυχιακά έτη.

Θα ήθελα να ευχαριστήσω, επιπλέον, και τα άλλα δύο μέλη της επιτροπής, τον κύριο Αλέξανδρο Αλεξάκη, Καθηγητή Βυζαντινής Φιλολογίας, και την κυρία Ελένη Καλτσογιάννη, Επίκουρη Καθηγήτρια Βυζαντινής Φιλολογίας, διότι συνέβαλαν με κάθε δυνατό τρόπο στην εξελικτική μου πορεία κατά τη διάρκεια των μεταπτυχιακών σπουδών, δίνοντάς μου την ευκαιρία να παρακολουθήσω τις τόσο ενδιαφέρουσες και επιστημονικά εμπειριστατωμένες διαλέξεις τους.

Παράλειψη θα ήταν να μην αναφερθώ στην αμέριστη συμπαράσταση και βοήθεια που μου παρείχε η κυρία Όλγα Γκιουλέκα, Υποψήφια Διδάκτωρ του τμήματος Φιλολογίας του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων. Μέσα από τη συνεργασία μας, την εκτίμησα ακόμη περισσότερο για το ήθος και τις γνώσεις της.

Το πιο μεγάλο, όμως, ευχαριστώ το οφείλω στην οικογένειά μου, που στηρίζουν με όλες τις δυνάμεις τους κάθε επιλογή και προσπάθειά μου. Με την παροχή οικονομικής και ψυχολογικής στήριξης, μου έδωσαν την ευκαιρία να ολοκληρώσω αυτό το πανέμορφο ταξίδι γνώσεων! Πραγματικά, σας ευχαριστώ!

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Α΄ Εκδόσεις κειμένων:

Μπεργαδής, *Απόκοπος*

Vejlleskov P., *Apokopos. A fifteenth century Greek (Veneto – Cretan) catabasis in the vernacular*. Synoptic edition with an introduction, commentary, and Index verborum. English translation by Margaret Alexiou, Κολωνία 2005

Ντελλαπόρτας, *Έρωτήματα και αποκρίσεις*

Μανούσακας Μ. Ι., *Λεονάρδου Ντελλαπόρτα. Ποιήματα (1403 / 1411). Έκδοση κριτική. Εισαγωγή, σχόλια και ευρετήρια*, Αθήνα 1995

Σαχλίκης, *Ποιήματα*

Μαυρομάτης Γ. Κ. – Παναγιωτάκης Ν. Μ., *Στέφανος Σαχλίκης. Τα Ποιήματα. Χρηστική έκδοση με βάση και τα τρία χειρόγραφα*, Αθήνα 2015

Φαλιέρος, *Λόγοι II*

Φαλιέρος Μ., *Λόγοι Διδακτικοί του πατρός προς τον υιόν. Επιμέλεια Arnold van Gemert, Wim Bakker*, (Παλαιότερα κείμενα της νεοελληνικής λογοτεχνίας -6-), Θεσσαλονίκη 2014

Β΄ Γενική Βιβλιογραφία

Beck, *Ιστορία*

Beck H. – G., *Ιστορία της βυζαντινής δημόδους λογοτεχνίας*. Μεταφρ. N. Eideneier, Αθήνα 2009

Βλάσση, «Η καθημερινή ζωή»

Βλάσση Δ., «Η καθημερινή ζωή», στο Δ. Βλάσση – Α. Τζαβάρα (επιμ.), *Βενετοκρατούμενη Ελλάδα*, Αθήνα – Βενετία 2010, 357 – 382

Γάσπαρης, «Κοινωνία και οικονομία»

Γάσπαρης Χ., «Κοινωνία και οικονομία στην Κρήτη, 13^{ος} – 15^{ος} αι. Τα χρόνια πριν την ακμή», *Cretan Studies* 6 (1998) 23 – 35

Γεωργακόπουλος Δ. Σ., «Στίχοι των Λόγων Διδακτικών του Μαρίνου Φαλιέρου στον κώδικα Marc. gr. IV 38», *Ελληνικά* 62 (2012) 197 – 201

Holton, «Η Κρητική Αναγέννηση»

Holton D., «Η Κρητική Αναγέννηση» στο David Holton (επιμ.), *Λογοτεχνία και κοινωνία στην Κρήτη της Αναγέννησης*, Ηράκλειο 2016, 1 – 20

Hunger, *Βυζαντινή Λογοτεχνία*

Hunger H., *Βυζαντινή Λογοτεχνία. Η λόγια κοσμική γραμματεία των Βυζαντινών*. Μεταφρ. Λ. Μπενάκη – κ.α., Τόμος Α', Αθήνα 2004

Kazhdan, «Η βυζαντινή οικογένεια»

Kazhdan A., «Η βυζαντινή οικογένεια και τα προβλήματά της», *Μνήμων* 12 (1989) 195 – 209

Κακλαμάνης Στ., «Η "ιδέα" της σειράς στην έκδοση των νεοελληνικών λογοτεχνικών εντύπων του 16ου αιώνα» στο Holton D., *Κωδικογράφοι, συλλέκτες, διασκευαστές και εκδότες: χειρόγραφα και εκδόσεις της όψιμης βυζαντινής και πρώιμης νεοελληνικής λογοτεχνίας: πρακτικά συνεδρίου που πραγματοποιήθηκε στο ινστιτούτο της Δανίας στην Αθήνα, 23 – 26 Μαΐου 2002, προς τιμήν των Hans Eideneier και Arnold van Gemert*, Ηράκλειο 2005, 293 – 310

Κακλαμάνης, *Κρητική ποίηση*

Κακλαμάνης Στ., *Η κρητική ποίηση στα χρόνια της Αναγέννησης (14^{ος} – 17^{ος} αι.)*, Τόμος Β', Αθήνα 2020

Καπλάνης «Καθρέφτες γυναικών»

Καπλάνης Τ., «Καθρέφτες γυναικών ή μισογυνικά κείμενα της μεσαιωνικής ελληνικής δημόδους γραμματείας;» στο Α. Αργυρίου – Κ. Δημάδης – Α. Λαζαρίδου (επιμ.), *Ο ελληνοισμός ανάμεσα στην Ανατολή και τη Δύση 1453 – 1981. Πρακτικά του Α' Ευρωπαϊκού Συνεδρίου Νεοελληνικών Σπουδών (Βερολίνο 2 – 4 Οκτωβρίου 1998)*, Αθήνα 1999, 295 – 316

Μαλτέζου, «Η παρουσία της γυναίκας»

Μαλτέζου Χρ., «Η παρουσία της γυναίκας στις νοταριακές πράξεις», *Κρητολογία* 16 – 19 (Ιαν. 1983 – Δεκ. 1984) 62 – 79

Μαλτέζου, «Το παιδί στην κοινωνία»

Μαλτέζου Χρ., «Το παιδί στην κοινωνία της Βενετοκρατούμενης Κρήτης», *Κρητικά Χρονικά* 27 (1987) 214 – 227

Μαλτέζου, «Η Κρήτη της Βενετοκρατίας»

Μαλτέζου Χρ., «Η Κρήτη στη διάρκεια της περιόδου της Βενετοκρατίας (1211 – 1669)», στο Ν. Μ. Παναγιωτάκης (επιμ.), *Κρήτη: Ιστορία και πολιτισμός*, Κρήτη 1990, 107 – 161

Μαλτέζου, *Η καθημερινή ζωή*

Μαλτέζου Χρ., *Η καθημερινή ζωή στη βενετοκρατούμενη Κρήτη: κατάσταση και προοπτική έρευνας. Πεπραγμένα Η' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου, Ηράκλειο, 9 – 14 Σεπτεμβρίου 1996*, Τόμος Β1, Βυζαντινή και Μεσαιωνική περίοδος, Ηράκλειο 2000

Μαλτέζου, «Η εικόνα της οικογένειας»

Μαλτέζου Χρ., «Η εικόνα της οικογένειας μέσα από τις αρχειακές πηγές», στο Δ. Βλάσση – Α. Τζαβάρα (επιμ.), *Βενετοκρατούμενη Ελλάδα*, Αθήνα – Βενετία 2010, 211 – 222

Μαλτέζου, «Πλαίσιο»

Μαλτέζου Χρ., «Το ιστορικό και κοινωνικό πλαίσιο», στο David Holton (επιμ.), *Λογοτεχνία και κοινωνία στην Κρήτη της Αναγέννησης*, Ηράκλειο 2016, 21 – 57

Μανούσακας, *Λεονάρδος Ντελλαπόρτας*

Μανούσακας Μ. Ι., *Λεονάρδου Ντελλαπόρτα. Ποιήματα (1403 / 1411). Έκδοση κριτική. Εισαγωγή, σχόλια και ευρετήρια*, Αθήνα 1995

Μανούσακας Μ., «Ο Στέφανος Σαχλίκης ποιητής του 14ου αιώνα», *Ελληνικά* 41 (1990) 120 – 127

Μάττα, Απόκοπος

Μάττα Σ., *Απόκοπος του Μπεργαδής. Χρηστική ερμηνευτική έκδοση*, Θεσσαλονίκη 2019

Μαυρομάτης – Παναγιωτάκης, Στέφανος Σαχλίκη

Μαυρομάτης Γ. Κ. – Παναγιωτάκης Ν. Μ., Στέφανος Σαχλίκη. *Τα ποιήματα. Χρηστική έκδοση με βάση τα τρία χειρόγραφα*, Αθήνα 2015

Mc Kee, «Households»

Mc Kee S., «Households in Fourteenth – Century Venetian Crete», *Speculum* 70 (1995) 27 – 66

Mc Kee, «Women in the Early Renaissance»

Mc Kee S., «Women under Venetian Colonial Rule in the Early Renaissance: Observations on Their Economic Activities», *Renaissance Quarterly* 51 (1998) 34 – 67

Morgan G., «Cretan Poetry: Sources and Inspiration», *Κρητικά Χρονικά* 14 (1960) 221 – 225

Οικονομίδης, «Byzantine House»

Οικονομίδης Ν. «The contents of the Byzantine House from the Eleventh to the Fifteenth Century», *DOP* 44 (1990) 205 – 214

Παναγιωτάκης, «Μελετήματα Σαχλίκη»

Παναγιωτάκης Ν. Μ., «Μελετήματα περί Σαχλίκη», *Κρητικά Χρονικά* 27 (1987) 7 – 58

Πηδώνια Κ., «Η πρώτη έκδοση του Απόκοπου και ο μεγάλος σεισμός του 1508 στην Κρήτη», *Κρητικά Χρονικά* 31 (2011) 203 – 206

Σταυρακοπούλου Σ., «Ο Ελληνικός Σατιρικός διδακτισμός και δυτικοευρωπαϊκή ερωτογραφία: τρεις ποιητές του “μεταιχμίου” (14ος – 15ος αιώνας)», *Ελληνικά* 58 (2008), 89 – 107

Σταυρακοπούλου, *Έπαινος*

Σταυρακοπούλου Σ., *Ο έπαινος των γυναικών*, (Παλιότερα κείμενα της νεοελληνικής λογοτεχνίας -5-), Θεσσαλονίκη 2013

van Gemert A. F. – Bakker W. F., «Marinos Phalieros' *Ρίμα παρηγορητική*», στο *Studia Byzantina et Neohellenica Neerlandica*, Leiden, Brill, 1972, 74 – 195

van Gemert – Bakker, *Λόγοι*

van Gemert A. F. – Bakker W., *The Λόγοι Διδακτικοί of Marinos Phalieros. A critical edition with introduction, notes and index verborum*, Leiden 1977

van Gemert, «Στέφανος Σαχλίκης»

van Gemert A. F., «Ο Στέφανος Σαχλίκης και η εποχή του», *Θησαυρίσματα* 17 (1980) 36 – 75

van Gemert, «Μαρίνος Φαλιέρος»

van Gemert A. F., «Ο Μαρίνος Φαλιέρος ποιητής», *Cretan Studies* 6 (1998) 221 – 230

van Gemert, «Πρότυπο»

van Gemert A. F., «Ο Μαρίνος Φαλιέρος και το πρότυπο των *Λόγων Διδακτικών*», στο *Πεπραγμένα Η' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου. Ηράκλειο 9 – 14 Σεπτεμβρίου 1996, Τομ. Β2, Βυζαντινή και Μεσαιωνική Περίοδος*, Ηράκλειο 2000, 367 – 382

van Gemert A. F. – Bakker W. F., *Μαρίνος Φαλιέρος, Θρήνος εις τὰ Πάθη καὶ τὴν Σταύρωσιν τοῦ Κυρίου καὶ Θεοῦ καὶ Σωτῆρος ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ, Κριτική έκδοση, με εισαγωγή, σχόλια και λεξιλόγιο*, Ηράκλειο 2001

van Gemert, «Συμβολή»

van Gemert A. F., «Η συμβολή των "ξένων" στην πρόιμη κρητική λογοτεχνία», *Ελληνικά* 57.1 (2007) 155 – 163

van Gemert, «Λόγοι διδακτικοί»

van Gemert A. F., «Λόγοι διδακτικοί προς την κόρη», στο Κ. Λάμπας – Αντ. Αναστασόπουλος – Ηλ. Κολοβός (επιμ.), *Μνήμη Πηνελόπης Στάθη. Μελέτες ιστορίας και φιλολογίας*, Ηράκλειο 2010 235 – 248

van Gemert, «Βενετός ευγενής»

van Gemert A. F., «Ο βενετός ευγενής μισέρ – Μαρίνος Φαλιέρος. Θεωρία και πράξη στην οικογενειακή πολιτική», στο Γ. Κ. Βαρζελιώτη – Κ.Γ. Τσιγκνάκης (επιμ.), *Γαληνοτάτη τιμή στη Χρύσα Μαλτέζου*, Αθήνα 2013, 785 – 795

van Gemert – Bakker, *Λόγοι II*

van Gemert A. F. – Bakker W., Φαλιέρος Μ., *Λόγοι Διδακτικοί του πατρός προς τον υιόν. Επιμέλεια Arnold van Gemert, Wim Bakker*, (Παλαιότερα κείμενα της νεοελληνικής λογοτεχνίας -6-), Θεσσαλονίκη 2014

van Gemert, «Απόκοπος»

van Gemert A. F., «Η αρχή της νεότερης ελληνικής λογοτεχνίας και ο Απόκοπος του Μπεργαδή», *Κονδυλοφόρος* 14 (2015) 27 – 38

van Gemert A., «Πρόδρομοι»

van Gemert A. F., «Λογοτεχνικοί πρόδρομοι», στο David Holton (επιμ.), *Λογοτεχνία και κοινωνία στην Κρήτη της Αναγέννησης*, Ηράκλειο 2016, 59 – 94

van Gemert A. F. – Μαυρομάτης Γ. Κ., «Η συνοπτική και κριτική έκδοση των ποιημάτων του Στέφανου Σαχλίκη – Παρατηρήσεις στον τρόπο εργασίας του ποιητή» στο Κακλαμάνης Στ. – Καλοκαιρινός Α. (επιμ.), *Χαρτογραφώντας τη δημόδη λογοτεχνία (12^{ος} – 17^{ος} αι.)*, Πρακτικά του 7^{ου} Διεθνούς Συνεδρίου Neograeca Medii Aevi, Ηράκλειο 2017, 217 – 228

Φαλιέρος Μ., *Ερωτικά όνειρα. Κριτική έκδοση με εισαγωγή, σχόλια και λεξιλόγιο Arnold van Gemert*, [Βυζαντινή και Νεοελληνική βιβλιοθήκη- 4], Αθήνα 2006

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Σκοπός της παρούσης μεταπτυχιακής διπλωματικής εργασίας είναι ο σχολιασμός του τρόπου με τον οποίο παρουσιάζονται οι έννοιες της οικογένειας, του πλούτου και της φιλίας, μέσα από την κρητική δημόδη παραγωγή του 14^{ου} και του α΄ μισού του 15^{ου} αιώνα.

Οι λογοτέχνες που έζησαν και έγραψαν αυτή τη χρονική περίοδο στο νησί σκιαγραφούν συχνά στο ποιητικό τους έργο, άλλοτε μέσω σαφών αναφορών και άλλοτε μέσω υπαινιγμών, πτυχές της καθημερινής ζωής, ενώ παράλληλα θίγουν ζητήματα, που αφορούν τις ανθρώπινες συμπεριφορές και σχέσεις. Το ποιητικό έργο, ειδικότερα, τεσσάρων ιδιαίτερα σημαντικών ποιητών της περιόδου είναι αυτό που ανταποκρίνεται σε μέγιστο βαθμό στον σκοπό της έρευνας που διεξάγεται. Πρόκειται για το ποιητικό έργο του Στέφανου Σαχλίκη, του Λεονάρδου Ντελλαπόρτα, του Μαρίνου Φαλιέρου και του Πέτρου(;) Μπεργαδή.

Η εργασία διαρθρώνεται σε πέντε επιμέρους κεφάλαια. Στο πρώτο κεφάλαιο, επιχειρείται μια παρουσίαση, αφενός του ιστορικού και κοινωνικού πλαισίου της κρητικής κοινωνίας του 14^{ου} – 15^{ου} αιώνα και αφετέρου των εννοιών της οικογένειας, του πλούτου και της φιλίας, όπως αυτές αποτυπώθηκαν από τη φιλολογική έρευνα.

Στα υπόλοιπα τέσσερα κεφάλαια εξετάζεται ο τρόπος παρουσίασης της οικογένειας, του πλούτου και της φιλίας μέσα από τα κείμενα των τεσσάρων ποιητών που προαναφέρθηκαν. Κάθε κεφάλαιο είναι αφιερωμένο σε έναν από αυτούς, ενώ όλα δομούνται με παρόμοιο τρόπο. Στην αρχή περιγράφεται ο βίος του ποιητή, το έργο του, καθώς και η παράδοσή του. Στη συνέχεια, μέσω αναφορών σε συγκεκριμένους στίχους και χωρία των ποιημάτων του, αναδεικνύεται ο τρόπος πρόσληψης και περιγραφής των τριών εξεταζόμενων κοινωνικών αξιών. Ειδικότερα, το δεύτερο κεφάλαιο είναι αφιερωμένο στον Στέφανο Σαχλίκη. Σε αυτό μελετάται ολόκληρο το ποιητικό του έργο και πιο συγκεκριμένα τα στιχουργήματα *Ἀφήγησις παράξενος τοῦ ταπεινοῦ Σαχλίκη*, *Περὶ φίλων*, *Περὶ φυλακῆς*, *Βουλὴ τῶν πολιτικῶν*, *Γκιόστρα τῶν πολιτικῶν*, *Καταλόγιν τῆς Πόθας* και *Συμβουλὲς στὸν Φραντζισκῆ*. Το τρίτο κεφάλαιο αφορά τον Λεονάρδο Ντελλαπόρτα και επικεντρώνεται στο ποίημά του *Ἐρωτήματα καὶ ἀποκρίσεις Ἐένου καὶ Ἀληθείας*. Το τέταρτο κεφάλαιο αναφέρεται στον βενετοκρητικής καταγωγής ποιητή, Μαρίνο Φαλιέρο και στο ποίημά του *Λόγοι διδασκτικοὶ τοῦ πατρός πρὸς τὸν υἱόν*. Στο πέμπτο κεφάλαιο γίνεται λόγος για τον Πέτρο(;) Μπεργαδή και εξετάζεται το ποίημα *Ἀπόκοπος*.

Στο τέλος της εργασίας, σε ειδικό κεφάλαιο παρατίθενται τα συμπεράσματα. Η βιβλιογραφία που χρησιμοποιήθηκε παρέχεται στο ειδικό κεφάλαιο, που προηγείται της εισαγωγής.

I. Η κρητική κοινωνία του 14^{ου} – 15^{ου} αιώνα. Οι έννοιες της οικογένειας, του πλούτου και της φιλίας.

Η Κρήτη, με τη μακραίωνη ιστορική και πολιτιστική παράδοση και συνάμα με την ιδιαίτερη γεωγραφική της θέση στο κέντρο της Μεσογείου, δεν έπαψε να αποτελεί πόλο έλξης ξένων κατακτητών κατά τη διάρκεια των μεσαιωνικών και νεότερων χρόνων. Σε αυτή τη χρονική περίοδο, το νησί βρέθηκε τρεις φορές υπό ξένη κυριαρχία, αρχικά των Αράβων (827 – 961 μ.Χ.), έπειτα των Βενετών (1211 – 1669 μ.Χ.) και τέλος των Οθωμανών Τούρκων (1669 – 1897 μ.Χ.).¹

Η πολύχρονη κυρίως παραμονή των Βενετών στο νησί,² επέφερε αναπόφευκτα ένα κύμα τεράστιων αλλαγών, τόσο σε επίπεδο κοινωνικοπολιτικό όσο και σε επίπεδο πολιτισμικό. Πιο συγκεκριμένα, οι Βενετοί εγκαθίδρυσαν ένα καθεστώς φεουδών στρατιωτικής μορφής και επιδίωξαν να προσαρμόσουν τη διοίκηση του νησιού στα πρότυπα της Βενετίας.³ Με το διάταγμα του 1211 παραχωρήθηκαν γαίες σε Βενετούς αποίκους, οι οποίοι υποχρεώθηκαν να προσφέρουν ως αντάλλαγμα τις στρατιωτικές και οικονομικές τους υπηρεσίες.⁴ Η αρχική διαίρεση του νησιού σε σεξτέρια διατηρήθηκε ως τις αρχές του 14^{ου} αιώνα, οπότε ακολούθησε η διαίρεση σε τέσσερις διοικητικές περιφέρειες.⁵ Ο δούκας και δύο σύμβουλοι τοποθετήθηκαν στην κορυφή της ιεραρχίας και συγκρότησαν την τοπική διοίκηση, όπως ακριβώς συνέβαινε και στη μητρόπολη.⁶ Η κρητική κοινωνία, επίσης, διαιρέθηκε σε τρεις κοινωνικές βαθμίδες. Στην ανώτερη κοινωνική βαθμίδα ανήκαν οι Βενετοί ευγενείς και φεουδάρχες, οι οποίοι ασπάζονταν το καθολικό δόγμα και ήταν άποικοι ή απόγονοι αποίκων.⁷ Οι Κρητικοί ευγενείς, που ήταν βενετικής καταγωγής και τους είχε παραχωρηθεί ο τίτλος ευγένειας στην αποικία, αποτελούσαν μια δεύτερη κατηγορία αριστοκρατών.⁸ Η δεύτερη κοινωνική βαθμίδα απαρτιζόταν από τους αστούς, δηλαδή τους κατοίκους των πόλεων, ενώ στην κατώτερη βαθμίδα ανήκαν οι χωρικοί.⁹ Όσον αφορά το δεύτερο επίπεδο, οι Βενετοί άποικοι μεταλαμπάδευσαν στους ντόπιους κατοίκους τα καλλιτεχνικά και πνευματικά

¹ Holton, «Η Κρητική Αναγέννηση», 1

² Για τα ιστορικά γεγονότα της κατάληψης της Κρήτης από τους Βενετούς βλ. Μαλτέζου, «Η Κρήτη της Βενετοκρατίας», 107 – 109

³ Μαλτέζου, «Πλαίσιο», 24 – 25

⁴ Μαλτέζου, «Πλαίσιο», 25 και «Η Κρήτη της Βενετοκρατίας», 113

⁵ Περισσότερες λεπτομέρειες που αφορούν τα σεξτέρια και τις διοικητικές περιφέρειες βλ. Μαλτέζου, «Η Κρήτη της Βενετοκρατίας», 110 – 111

⁶ Μαλτέζου, «Η Κρήτη της Βενετοκρατίας», 112

⁷ Μαλτέζου, «Η Κρήτη της Βενετοκρατίας», 114 και «Πλαίσιο», 32

⁸ Μαλτέζου, «Η Κρήτη της Βενετοκρατίας», 114 και «Πλαίσιο», 32

⁹ Μαλτέζου, «Η Κρήτη της Βενετοκρατίας», 114 – 115 και «Πλαίσιο», 32

επιτεύγματα της ιταλικής Αναγέννησης. Το καλλιτεχνικό αποκορύφωμα αυτής της κοινής πορείας των δύο λαών είναι η λογοτεχνική παραγωγή της Κρητικής Αναγέννησης.¹⁰ Παρόλ' αυτά, κατά τη διάρκεια του 14^{ου} – 15^{ου} αιώνα, η επικρατούσα κατάσταση σε κοινωνικό και πολιτικό επίπεδο ήταν έκρυθμη. Μολονότι, οι πρώτες αντιδράσεις των Κρητικών στην πολιτική και στους κανονισμούς, που επιβλήθηκαν από τους Βενετούς, εξαλείφθηκαν σχετικά εύκολα,¹¹ στα μέσα του 14^{ου} αιώνα, σημειώθηκαν δύο γεγονότα υψίστης σημασίας, τα οποία ανέτρεψαν τις ισορροπίες που είχαν μέχρι πρότινος δημιουργηθεί. Πρόκειται για τον λοιμό¹² του 1348 και το αποτυχημένο επαναστατικό κίνημα του Αγίου Τίτου¹³ (1363 – 1366). Τα γεγονότα αυτά αποδείχτηκαν ικανά να αναδιαμορφώσουν ολοκληρωτικά την κοινωνία. Η κρητική κοινωνία θέλησε να ανασυνταχθεί, γι' αυτό παρατηρήθηκε μια εξελικτική τάση κυρίως σε οικονομικό επίπεδο και ταυτόχρονα μια προσπάθεια διαφυγής από τις μεσαιωνικές αντιλήψεις της εποχής.¹⁴

Αναντίρρητα, οι γενικότερες αλλαγές που υπέστη η κρητική κοινωνία είχαν αντίκτυπο στην καθημερινότητα των κατοίκων του νησιού, καθώς και σε επιμέρους τομείς, όπως η οικογένεια, η οικονομική ζωή και οι κοινωνικές σχέσεις. Αυτές οι πτυχές χρήζουν περαιτέρω διερεύνησης από τους μελετητές, διότι οι μέχρι τώρα έρευνες θεωρούνται από κάποιους αποσπασματικές, και επικεντρωμένες κυρίως στην περιοχή του Χάνδακα.¹⁵ Μολαταύτα, είναι αναγκαίο για τον σκοπό της εργασίας να πραγματοποιηθεί μια συνοπτική παρουσίαση των αρχών της κρητικής κοινωνίας της εποχής.

Σε όλες τις κοινωνίες, πρωταρχικό ρόλο κατέχει η οικογένεια. Η πληθώρα των σχετικών πληροφοριών για την έννοια της οικογένειας προέρχεται από έγκυρες πηγές της εποχής, όπως βενετικές απογραφές, προικοσύμφωνα, διαθήκες, ακόμη και συμβάσεις μαθητείας.¹⁶ Η έννοια της οικογένειας φαίνεται πως απασχολούσε ιδιαίτερα τους Βυζαντινούς, καθώς, ήδη από τον 6ο μ.Χ. αιώνα, συγγραφείς αγιολογικών κειμένων προσέγγιζαν το θέμα του οικογενειακού βίου.¹⁷ Στις αρχαιακές πηγές εμφανίζονται σταδιακά οι όροι «φαμίλια», «οικογένεια», «νοικοκυριό» και

¹⁰ Holton, «Η Κρητική Αναγέννηση», 18 – 19

¹¹ Μαλτέζου, «Πλαίσιο», 24 – 33 και «Η Κρήτη της Βενετοκρατίας», 116 – 125

¹² Πληροφορίες για τον λοιμό βλ. Μαυρομάτης – Παναγιωτάκης, *Στέφανος Σαχλίκης*, 49 – 53

¹³ Μαλτέζου, «Η Κρήτη της Βενετοκρατίας», 125 – 126

¹⁴ Γάσπαρης, «Κοινωνία και οικονομία», 27 – 31

¹⁵ Μαλτέζου, *Η καθημερινή ζωή*, 10

¹⁶ Μαλτέζου, «Η εικόνα της οικογένειας», 211 – 212 και *Η καθημερινή ζωή*, 12

¹⁷ Kazhdan A., «Η βυζαντινή οικογένεια και τα προβλήματά της», *Μνήμων* 12 (1989) 195 – 209

«εστία», για να ορίσουν την έννοια της οικογένειας, δηλαδή το σύνολο των ατόμων που έχουν κοινούς δεσμούς αίματος ή αγχιστείας και ζουν από κοινού σε μια οικία.¹⁸ Παράλληλα, αυτοί οι όροι παρέχουν πληροφορίες για τον τύπο της οικογένειας, η οποία είτε θα χαρακτηριζόταν πυρηνική είτε διευρυμένη.¹⁹ Τρία χαρακτηριστικά παραμένουν σταθερά, ανεξαρτήτως του τύπου της οικογένειας, η βαθιά θρησκευτικότητα, η αξία που απέδιδαν στην εργασία και η επιδίωξη δημιουργίας νέων κοινωνικών σχέσεων μέσω του γάμου.²⁰

Ως αρχηγός της οικογένειας εμφανίζεται ο άνδρας,²¹ ο «πάτερ φαμίλιας». Αυτός αναλάμβανε την άσκηση εξουσίας και ελέγχου των οικογενειακών υποθέσεων. Γύρω του συγκεντρώνονται τα υπόλοιπα μέλη, από τους πιο ηλικιωμένους, που έχαιραν σεβασμού και εκτίμησης, μέχρι και τους νεότερους. Ο άνδρας φρόντιζε για την ευημερία, για το μέλλον και την αποκατάσταση των τέκνων του και για τη διατήρηση της περιουσίας του, που συνήθως κληρονομούσε από τους γονείς του και έπειτα μεταβίβαζε στους γιους του.

Η γυναίκα, μετά τον γάμο της, έμενε πάντοτε στην κατοικία του συζύγου της, ενδεχομένως από κοινού με τα πεθερικά της.²² Κύριο μέλημά της ήταν η φροντίδα της οικίας αλλά πολλές φορές ήταν και επαγγελματικά δραστήρια.²³ Σύνηθες φαινόμενο της εποχής ήταν οι γυναίκες να παντρεύονται σε μικρή ηλικία, σχεδόν εφηβική. Η οικογένειά τους έπαιρνε καθοριστικές αποφάσεις, τόσο για την επιλογή του συζύγου της, όσο και για την προίκα της,²⁴ η οποία, εκτός από τα αντικείμενα – δώρα της νύφης (μετρητά, πολύτιμα μέταλλα, ρούχα, οικιακά σκεύη) περιελάμβανε και τα δώρα του γαμπρού προς τη μέλλουσα σύζυγό του και τον πατέρα της.²⁵ Ο σύζυγος αναλάμβανε τον απόλυτο έλεγχο της προίκας, την οποία και νόμιμα διατηρούσε μέχρι τον θάνατό του ή μέχρι τον χωρισμό του ζευγαριού. Στις δύο αυτές περιπτώσεις ολόκληρη η περιουσία επιστρεφόταν στη σύζυγο, εξασφαλίζοντάς την οικονομικά για το υπόλοιπο της ζωής της. Νόμιμοι κληρονόμοι, μετά τον θάνατό της γυναίκας, θεωρούνταν είτε τα παιδιά είτε η οικογένειά της.²⁶

¹⁸ Μαλτέζου, «Η εικόνα της οικογένειας», 211 και *Η καθημερινή ζωή*, 12

¹⁹ Μαλτέζου, «Η εικόνα της οικογένειας», 212 – 213

²⁰ Μαλτέζου, *Η καθημερινή ζωή*, 13 – 16 και «Η εικόνα της οικογένειας», 214

²¹ Μαλτέζου, «Η εικόνα της οικογένειας», 213

²² Μαλτέζου, «Η εικόνα της οικογένειας», 215

²³ Μαλτέζου, *Η καθημερινή ζωή*, 14 – 15

²⁴ Για τους κανονισμούς της προίκας βλ. Μαλτέζου, «Η εικόνα της οικογένειας», 215 – 217 και «Η παρουσία της γυναίκας», 65 – 68

²⁵ Mc Kee, «Households», 36 – 46

²⁶ Μαλτέζου, «Η εικόνα της οικογένειας», 217

Ιδιαίτερη μνεία οφείλεται στις χήρες γυναίκες. Όπως έχει ήδη προαναφερθεί, η προίκα επιστρεφόταν στη γυναίκα μετά τον θάνατο του συζύγου της, εκτός αν είχε προηγηθεί περίπτωση μοιχείας.²⁷ Αρκετοί άνδρες όριζαν ως κύριους κληρονόμους τις συζύγους στις διαθήκες τους ή τους παρείχαν επιπλέον χρήματα, φαγητά και καταφύγιο, με μοναδικό όρο να παραμείνει η προίκα στον οίκο τους.²⁸ Η κοινωνική θέση της οικογένειας και η απόκτηση παιδιών έπαιζε ρόλο στον καθορισμό των νόμιμων κληρονόμων. Επί παραδείγματι, η περιουσία των οικονομικά ασθενέστερων ανδρών περνούσε συνήθως στα χέρια των συζύγων και των παιδιών τους, σε αντίθεση με τους πιο ευκατάστατους οικονομικά, οι οποίοι σπάνια άφηναν ολόκληρη την περιουσία στις συζύγους τους.²⁹ Αντ' αυτού όριζαν ως κληρονόμους τα αδέρφια ή τα ανίψια τους, ειδικά αν ήταν άτεκνοι.³⁰ Επιπλέον, εάν ο άνδρας δεν φρόντιζε εκ των προτέρων για τη διαμονή της συζύγου του, τότε αυτή όφειλε σε ένα συγκεκριμένο χρονικό διάστημα να εγκαταλείψει την οικία τους.³¹ Αν λάβει κανείς υπόψη του τις διάφορες διαθήκες, εύλογα θα εξάγει το συμπέρασμα πως οι χήρες αναλάμβαναν τον ρόλο του αρχηγού της οικογένειας και του κηδεμόνα των τέκνων.³² Η κοινωνική τους τάξη και η ηλικία των παιδιών καθόριζε και την παραμονή ή όχι των χηρών στην οικία της οικογένειας. Πιο συγκεκριμένα, στα ανώτερα κοινωνικά στρώματα, οι άρρενες συγγενείς του θανόντος αναλάμβαναν από κοινού με τη μητέρα την κηδεμονία των ανήλικων παιδιών.³³ Αυτές έφεραν λίγες ευθύνες για τη διαχείριση των οικογενειακών ζητημάτων, παρέμεναν στενά συνδεδεμένες με την οικογένεια του συζύγου τους και δέχονταν τη φροντίδα των συγγενών.³⁴ Όσες από αυτές ήταν άτεκνες παρέδιδαν την οικία στους κύριους κληρονόμους και ενίοτε αποχωρούσαν από αυτή.³⁵ Οι χήρες των οικονομικά κατώτερων στρωμάτων αποκτούσαν πολύ γρήγορα οικονομική ανεξαρτησία και αναλάμβαναν εξ ολοκλήρου την ανατροφή των παιδιών και τη διευθέτηση των οικογενειακών υποθέσεων.³⁶ Τέλος, κάποιες αποφάσιζαν να μονάσουν κατά τη διάρκεια της χηρείας τους.³⁷

Ο κόσμος των παιδιών, όπως είναι φυσικό, διέφερε κατά πολύ από τον κόσμο

²⁷ Mc Kee, «Households», 47

²⁸ Mc Kee, «Households», 47 – 48

²⁹ Mc Kee, «Households», 48 – 49

³⁰ Mc Kee, «Households», 49

³¹ Mc Kee, «Households», 47

³² Μαλτέζου, «Η εικόνα της οικογένειας», 217

³³ Mc Kee, «Households», 50

³⁴ Mc Kee, «Households», 50 – 51

³⁵ Mc Kee, «Households», 51

³⁶ Mc Kee, «Households», 51 – 52

³⁷ Mc Kee, «Households», 52

των ενηλίκων στην κρητική κοινωνία του 14^{ου} – 15^{ου} αιώνα.³⁸ Πιο συγκεκριμένα, η ανακοίνωση της γέννησης ενός αρσενικού παιδιού προκαλούσε ευχάριστα συναισθήματα στις οικογένειες, διότι έτσι θα εξασφάλιζαν είτε τη διαχείριση της περιουσίας στην περίπτωση των ανώτερων κοινωνικά και οικονομικά οικογενειών είτε περισσότερα εργατικά χέρια στην περίπτωση των κατώτερων και φτωχότερων οικογενειών.³⁹ Αντιθέτως, τα κορίτσια θεωρούνταν ως οικονομικό βάρος, καθώς οι οικογένειές τους είχαν την υποχρέωση να τις προικίσουν.⁴⁰

Στα ανώτερα κοινωνικά στρώματα την ανατροφή των παιδιών, κατά την βρεφική ηλικία, αναλάμβαναν οι βυζάστρες ή οι νένες, οι οποίες κατοικούσαν στο σπίτι της οικογένειας μέχρι το παιδί να μεγαλώσει. Ανάμεσά τους μάλιστα αναπτύσσονταν δεσμοί αγάπης και αφοσίωσης, κάτι που αποδεικνύεται με την αναφορά των ονομάτων τους σε διαθήκες.⁴¹ Δυστυχώς, η κοινωνία μαστιζόταν από τη βρεφική – παιδική θνησιμότητα,⁴² ενώ και οι μέλλουσες μητέρες συνέτασσαν τη διαθήκη τους λίγες μέρες πριν τον τοκετό, καθώς και οι ίδιες κινδύνευαν από ενδεχόμενο θάνατο κατά τη διάρκειά του.⁴³

Τα αγόρια εξέρχονταν από την παιδική ηλικία στα 14 έτη, ενώ τα κορίτσια μόλις στα 12 έτη.⁴⁴ Ωστόσο και τα δύο θεωρούνταν ενήλικες στα 18 τους χρόνια.⁴⁵ Το φαινόμενο της «γρήγορης» ενηλικίωσης ήταν αποτέλεσμα των κοινωνικών αντιλήψεων της εποχής, μιας και τα κορίτσια όφειλαν σε σύντομο χρονικό διάστημα να παντρευτούν και να αποδεσμευτούν από την πατρική οικογένεια.⁴⁶ Οι κόρες των εύπορων οικογενειών ανατρέφονταν σε μοναστήρια και προετοιμάζονταν κατάλληλα για τον έγγαμο βίο.⁴⁷ Αντιθέτως, όσες κατάγονταν από φτωχότερες οικογένειες συνέχιζαν αναγκαστικά την απρόσκοπτη ενασχόλησή τους με τις αγροτικές εργασίες ακόμη και μετά τον γάμο τους.⁴⁸ Διαφορές ως προς την ανατροφή συναντά κανείς και ανάμεσα στους άρρενες. Οι γιοι εύπορων οικογενειών συνήθιζαν να λαμβάνουν υψηλού επιπέδου μόρφωση, η οποία ολοκληρωνόταν με τη φοίτησή τους σε

³⁸ Πληροφορίες για την παιδική ηλικία βλ. Μαλτέζου, *Η καθημερινή ζωή*, 15 – 16, «Το παιδί στην κοινωνία», 214 – 227 και «Η εικόνα της οικογένειας», 217 – 221

³⁹ Μαλτέζου, «Η εικόνα της οικογένειας», 217

⁴⁰ Μαλτέζου, «Η εικόνα της οικογένειας», 217 – 218

⁴¹ Μαλτέζου, «Το παιδί στην κοινωνία», 218

⁴² Μαλτέζου, «Η εικόνα της οικογένειας», 218

⁴³ Μαλτέζου, «Η εικόνα της οικογένειας», 218

⁴⁴ Μαλτέζου, «Το παιδί στην κοινωνία», 216

⁴⁵ Μαλτέζου, «Το παιδί στην κοινωνία», 216

⁴⁶ Μαλτέζου, *Η καθημερινή ζωή*, 15 και «Η εικόνα της οικογένειας», 218

⁴⁷ Μαλτέζου, «Το παιδί στην κοινωνία», 223

⁴⁸ Μαλτέζου, «Το παιδί στην κοινωνία», 223

πανεπιστήμια της Ιταλίας.⁴⁹ Αντιθέτως, τα αγόρια των κατώτερων κοινωνικών βαθμίδων λάμβαναν μονάχα τη στοιχειώδη μόρφωση, καθώς έπρεπε να εργαστούν, ούτως ώστε να αποδεσμευτούν οικονομικά από τις οικογένειές τους.⁵⁰ Έτσι, λοιπόν, από την ηλικία των 14 χρόνων, πολλά αγόρια υπέγραφαν συμβάσεις μαθητείας και εντάσσονταν σε επαγγελματικές τάξεις τεχνιτών.⁵¹

Μια ξεχωριστή κατηγορία αποτελούν τα ορφανά παιδιά και όσα προέρχονται από διαζευγμένες οικογένειες. Αφενός, την ανατροφή και τη διαχείριση της περιουσίας των πρώτων αναλάμβαναν εξ ολοκλήρου οι στενοί συγγενείς. Διαφορετικά τα παιδιά έβρισκαν περίθαλψη σε κρατικά βρεφοκομεία ή μονές, υιοθετούνταν ή ζούσαν στα σπίτια εύπορων οικογενειών ως ψυχοπαίδια.⁵² Αφετέρου, εάν ένα ζευγάρι προχωρούσε στη διάλυση του γάμου του, οι γονείς προσπαθούσαν να βρουν μια μέση λύση ως προς την ανατροφή των παιδιών τους. Αν όμως κάτι τέτοιο δεν ήταν εφικτό, τότε ο δούκας της Κρήτης όριζε πρωτίστως το χρηματικό ποσό της διατροφής που θα πλήρωνε ο πατέρας και δευτερευόντως την κατοικία του παιδιού, διότι αρκετές φορές τα παιδιά, εξαιρουμένων των βρεφών, δεν έμεναν πάντοτε με τη μητέρα τους, αλλά και με τον πατέρα τους.⁵³

Τελευταία, αλλά εξίσου σημαντική αναφορά, πρέπει να γίνει στα νόθα παιδιά, η τύχη των οποίων καθορίζονταν για ακόμη μια φορά από την κοινωνική τους τάξη. Ειδικότερα, οικογένειες των ανώτερων τάξεων δέχονταν τα παιδιά εκτός γάμου και ουκ ολίγες φορές τα συμπεριελάμβαναν στις διαθήκες τους.⁵⁴ Αντιθέτως, οι οικογένειες των κατώτερων στρωμάτων ένιωθαν δυσαρέσκεια και συχνά επέρριπταν ευθύνες στη μητέρα του μωρού, η οποία αναγκαζόταν ενίοτε να εγκαταλείψει το παιδί της σε κάποια εκκλησία με την ελπίδα πως θα αυτό θα υιοθετηθεί.⁵⁵ Τα εγκαταλελειμμένα παιδιά απαλλάσσονταν εφ' όρου ζωής από τους δεσμούς της δουλείας, γι' αυτό και οικογένειες παροίκων εγκατέλειπαν εσκεμμένα τα παιδιά τους.⁵⁶

Βασικός μοχλός κίνησης της κοινωνίας είναι, φυσικά, ο πλούτος και η οικονομική άνθηση των μελών της. Η γεωγραφική θέση της Κρήτης έπαιξε

⁴⁹ Μαλτέζου, «Το παιδί στην κοινωνία», 223 – 224

⁵⁰ Μαλτέζου, «Η εικόνα της οικογένειας», 218

⁵¹ Μαλτέζου, *Η καθημερινή ζωή*, 15 – 16 και «Το παιδί στην κοινωνία», 224 – 225

⁵² Μαλτέζου, «Η εικόνα της οικογένειας», 220 και «Το παιδί στην κοινωνία», 219 – 220

⁵³ Μαλτέζου, «Η εικόνα της οικογένειας», 221

⁵⁴ Μαλτέζου, «Η εικόνα της οικογένειας», 219 και «Το παιδί στην κοινωνία», 220 – 221

⁵⁵ Μαλτέζου, «Η εικόνα της οικογένειας», 219 – 220

⁵⁶ Μαλτέζου, «Το παιδί στην κοινωνία», 221

καταλυτικό ρόλο στην οικονομική ανάπτυξη του νησιού στα χρόνια της Βενετικής κυριαρχίας. Από τα τέλη του 14ου αιώνα, αναδύθηκε μια νέα κοινωνική τάξη, η αστική, η οποία απαρτιζόταν από άτομα που έμεναν στις πόλεις και ασχολούνταν με το εμπόριο και τη βιοτεχνία.⁵⁷ Γι' αυτό η νέα τάξη στάθηκε αρωγός στην ανάπτυξη της εμπορικής δραστηριότητας του νησιού.⁵⁸ Συγχρόνως, δεν έπαυαν να υφίστανται η φεουδαρχική και η αγροτική τάξη,⁵⁹ μολονότι η πρώτη άρχισε να παρακμάζει. Οι αγρότες εξακολουθούσαν να ζουν υπό την επίβλεψη των μεγάλων γαιοκτημόνων, στους οποίους και απέδιδαν το μεγαλύτερο μέρος των εισφορών τους από τα κτήματα που καλλιεργούσαν.⁶⁰

Το εμπόριο άρχισε να ανθίζει. Σε ένα πρώτο στάδιο, προϊόντα, όπως το κρασί, το λάδι, το τυρί, το βαμβάκι εξάγονταν από την Κρήτη μέσω των λιμανιών της σε αρκετές περιοχές, ενώ εισάγονταν από την Ανατολή και τη Δύση μπαχαρικά, τρόφιμα ή φάρμακα.⁶¹ Η νέα πραγματικότητα που διαμορφώθηκε έδωσε το έναυσμα και στους ντόπιους κατοίκους να ασχοληθούν πιο ενεργά με το εμπόριο με άκρως θετικές συνέπειες, τόσο σε οικονομικό επίπεδο όσο και σε βιοτικό. Παράλληλα με την ανάπτυξη του εμπορίου, στο νησί δημιουργούνται και νέες επαγγελματικές τάξεις, που σταδιακά οργανώνονται και σε συντεχνίες, καλύπτοντας έτσι τις ανάγκες όλων των κατοίκων.⁶² Χρυσοχόοι, ράφτες, μαραγκοί, αρτοποιοί είναι μερικά από τα επαγγέλματα που άνθισαν εκείνη την περίοδο, ενώ εξακολουθούν να ασκούν το λειτούργημά τους γιατροί, δικηγόροι και κρατικοί υπάλληλοι.⁶³ Εντύπωση προκαλεί το γεγονός πως ανάμεσα στα ονόματα εμπόρων και βιοτεχνών εντοπίζει κανείς και ονόματα γυναικών.⁶⁴ Οι γυναίκες, επίσης, έδιναν το «παρών» και στον κόσμο των επενδύσεων, συνάπτοντας πολλές φορές δάνεια.⁶⁵ στην προκειμένη περίπτωση παρουσιάζονται, κυρίως ως δανειολήπτριες παρά ως δανείστριες.⁶⁶

Κατά την περίοδο του 14ου – 15ου αιώνα, λοιπόν, οι αστοί κατάφεραν να αναδειχθούν οικονομικά και να βελτιώσουν άρδην τη ζωή τους, σε αντίθεση με τους

⁵⁷ Γάσπαρης, «Κοινωνία και οικονομία», 27 – 28

⁵⁸ Για τη δημιουργία της αστικής τάξης στο νησί βλ. Γάσπαρης, «Κοινωνία και οικονομία», 27 – 28, Μαλτέζου, «Πλαίσιο», 37 – 40 και «Η Κρήτη της Βενετοκρατίας», 142 – 147

⁵⁹ Γάσπαρης, «Κοινωνία και οικονομία», 28 – 29

⁶⁰ Γάσπαρης, «Κοινωνία και οικονομία», 28

⁶¹ Μαλτέζου, «Πλαίσιο», 38

⁶² Γάσπαρης, «Κοινωνία και οικονομία», 30 και Μαλτέζου, «Η Κρήτη της Βενετοκρατίας», 144

⁶³ Μαλτέζου, «Πλαίσιο», 45 – 46, 48 – 49

⁶⁴ Mc Kee, «Women in the Early Renaissance», 42 – 56

⁶⁵ Mc Kee, «Women in the Early Renaissance», 51. Σε δόσοληψίες χρημάτων συμμετείχαν και μοναχές για λογαριασμό της μονής ή δάνειζαν χρήματα σε άπορες οικογένειες. βλ. Mc Kee, «Women in the Early Renaissance», 53 – 54

⁶⁶ Mc Kee, «Women in the Early Renaissance», 50

κατοίκους της υπαίθρου που συνέχισαν να ζουν ως υποχείρια των μεγάλων φεουδαρχών.⁶⁷ Ωστόσο, σε όποια κοινωνική τάξη και αν κατατάσσονταν μια οικογένεια, η πατρική περιουσία και η προίκα αποτελούσε αναπόσπαστο κομμάτι του πλούτου της.⁶⁸ Όσον αφορά την περιουσία,⁶⁹ ο πατέρας ήταν αυτός που καθόριζε τον διαμοιρασμό της στους γιους του, οι οποίοι αποκτούσαν νόμιμα ό,τι τους ανήκε μετά τον θάνατό του. Υπήρχε, όμως, και το ενδεχόμενο η περιουσία να διαμοιραστεί και να περάσει στη διαχείριση των υιών πριν τον θάνατο του πατέρα, ο οποίος, σε αυτή την περίπτωση επέβλεπε αυστηρά τη σωστή διαχείρισή της.⁷⁰

Όσον αφορά την προίκα, κυρίως στις ανώτερες τάξεις, τα χρηματικά ποσά συχνά ξεπερνούσαν την αξία ολόκληρης της πατρικής περιουσίας.⁷¹ Πολλές οικογένειες πάντως φρόντιζαν να μοιράζουν με τέτοιο τρόπο την περιουσία τους, ούτως ώστε η προίκα των κοριτσιών να θεωρείται ισάξια με την περιουσία που αντιστοιχούσε στους γιους.⁷²

Η οικονομική ευμάρεια των οικογενειών αντικατοπτρίζεται και στο περιεχόμενο των κατοικιών τους. Αναμφίβολα, οι κατοικίες των ευγενών ήταν πιο καλλωπισμένες και περιείχαν περισσότερο οικιακό εξοπλισμό, συγκριτικά με αυτές των κατώτερων τάξεων.⁷³

Όσον αφορά την ενδυμασία⁷⁴ των μελών μιας οικογένειας, αυτή διέφερε ανάλογα με την κοινωνική τάξη. Πιο συγκεκριμένα, οικογένειες των ανώτερων κοινωνικών τάξεων, και δη οι γυναίκες, διέθεταν ακριβά ενδύματα παρόμοια με αυτά των Βενετών, κατασκευασμένα από υψηλής αξίας και καλής ποιότητας υλικά.⁷⁵ Αντιθέτως, οι οικογένειες των μεσαίων και χαμηλότερων τάξεων παρουσιάζονται να έχουν στην κατοχή τους κατά μέσο όρο ένα με τρία επίσημα ενδύματα.⁷⁶

Αναπόσπαστο κομμάτι της ζωής είναι η ανάπτυξη κοινωνικών και φιλικών σχέσεων. Από τις πληροφορίες που διαθέτουμε, κυρίως για το κομμάτι των διασκεδάσεων που λάμβαναν χώρα στο νησί, κατά τον 14^ο – 15^ο αιώνα, οι κάτοικοι

⁶⁷ Γάσπαρης, «Κοινωνία και οικονομία», 28

⁶⁸ Mc Kee, «Households», 28

⁶⁹ Για τον διαμοιρασμό της περιουσίας και τις σχέσεις ανάμεσα στον πατέρα και τους γιους βλ. Mc Kee, «Households», 29 – 36

⁷⁰ Mc Kee, «Households», 34

⁷¹ Mc Kee, «Households», 41

⁷² Mc Kee, «Households», 46

⁷³ Για το περιεχόμενο και τα είδη εξοπλισμού των σπιτιών βλ. Οικονομίδης «Byzantine House», 205 – 214

⁷⁴ Βλάσση, «Η καθημερινή ζωή», 359 – 360, 362, 365 – 366

⁷⁵ Βλάσση, «Η καθημερινή ζωή», 359

⁷⁶ Οικονομίδης, «Byzantine House », 210

πόλεων και χωριών παρουσιάζονται να διασκεδάζουν σαν μια μεγάλη συντροφιά.⁷⁷ Η σημαντικότερη πηγή άντλησης πληροφοριών για τις φιλικές σχέσεις είναι οι επιστολές,⁷⁸ μιας και η φιλία αποτελούσε ένα από τα βασικότερα θέματα της βυζαντινής επιστολογραφίας.⁷⁹ Το ιδιαίτερο και ζωντανό ύφος, το λεξιλόγιο, που αποδεικνύει τα φιλικά συναισθήματα και οι προσφωνήσεις φανερώνουν την αγάπη, που διακατείχε αυτούς που αντάλλασσαν ιδιωτικές επιστολές. Τα κείμενα, άλλοτε γέμιζαν με χαρά τον παραλήπτη και άλλοτε αποτελούσαν ένα είδος παρηγορίας για τις δύσκολες στιγμές που αντιμετώπιζε· πάντοτε όμως η επιστολή θεωρούνταν ένα είδος «δώρου», ειδικά αν προερχόταν από κάποιο φιλικό πρόσωπο.⁸⁰ Μολονότι, τα συναισθήματα και οι εικόνες που περιγράφονται στις επιστολές φαντάζουν κάπως υπερβολικά, στην πραγματικότητα αφενός δηλώνουν τη βαθιά αφοσίωση και την αγάπη των ατόμων και αφετέρου εξαίρουν τη φιλία.

Πολλοί από τους Κρητικούς ποιητές της εποχής περιέγραψαν τις αλλαγές που υπέστη η κοινωνία και παρουσίασαν ο καθένας από τη δική του οπτική τις έννοιες της οικογένειας, του πλούτου και της φιλίας.

⁷⁷ Βλάχση, «Η καθημερινή ζωή», 373 – 377

⁷⁸ Για τα είδη των επιστολών βλ. Hunger, *Βυζαντινή λογοτεχνία*, 308 – 314

⁷⁹ Hunger, *Βυζαντινή λογοτεχνία*, 334 – 337

⁸⁰ Hunger, *Βυζαντινή λογοτεχνία*, 337

II. Στέφανος Σαχλίκης

Η ζωή και η δράση του Στέφανου Σαχλίκη τοποθετείται στον 14ο αιώνα.⁸¹ Ο Σαχλίκης⁸² γεννήθηκε στον Χάνδακα της Κρήτης γύρω στα 1331 – 1332.⁸³ Σε μικρή ηλικία έχασε τη μητέρα του και αργότερα ο λοιμός,⁸⁴ που μάστιζε την Ευρώπη, του στέρησε τον πατέρα και την αδερφή του.⁸⁵ Έτσι, έμεινε ορφανός, αλλά ταυτόχρονα βρέθηκε κληρονόμος μιας διόλου ευκαταφρόνητης πατρικής περιουσίας σε ηλικία μόλις είκοσι ετών.⁸⁶ Ο ποιητής καταγόταν από καθολική οικογένεια⁸⁷ και το επώνυμό του εμφανίζεται στο νησί πριν τη βενετική κατάληψη,⁸⁸ η οικογένειά του μάλιστα ανήκε στην τάξη των φεουδαρχών.⁸⁹ Ο έντονος χαρακτήρας του τον οδήγησε πρωτίστως στο να εγκαταλείψει το σχολείο στην ηλικία των δεκατεσσάρων χρόνων και δευτερευόντως να έρθει σε επαφή και να παρασυρθεί από τις διασκεδάσεις και τις ασωτίες της νυχτερινής ζωής του Χάνδακα.⁹⁰ Για να μπορέσει να ανταποκριθεί στον μέγιστο βαθμό στη νέα πραγματικότητα, άρχισε να σπαταλά την πατρική του περιουσία στις γιορτές, τα τυχερά παιχνίδια και τις πόρνες.⁹¹ Η οικονομική βοήθεια που δέχτηκε από τους φίλους του για να ξεπληρώσει τα χρέη του δεν ήταν αρκετή, με αποτέλεσμα σταδιακά να πουλήσει την περιουσία του και εντέλει να στραφεί σε τοκογλύφους για δανεισμό.⁹² Κατά την χρονική περίοδο 1370 – 1371 ο Σαχλίκης βρέθηκε στη φυλακή, εξαιτίας μιας καταγγελίας.⁹³ Μετά την αποφυλάκισή του και θεωρώντας πως έπρεπε να αλλάξει νοοτροπία, μετακόμισε στην ύπαιθρο και έζησε εκεί μέχρι το 1383,⁹⁴ όμως ποτέ δεν συνήθισε τη ζωή στην επαρχία κι έτσι επέστρεψε στον Χάνδακα όπου και εργάστηκε ως δικηγόρος για τουλάχιστον μια δεκαετία ως το

⁸¹ Μανούσακας Μ., «Ο Στέφανος Σαχλίκης ποιητής του 14ου αιώνα», *Ελληνικά* 41 (1990), 120 – 127

⁸² Για μια γενική θεώρηση της ζωής και του έργου του Σαχλίκη βλ. van Gemert, «Στέφανος Σαχλίκης», 36 – 75

⁸³ van Gemert, «Στέφανος Σαχλίκης», 38

⁸⁴ Μαυρομάτης – Παναγιωτάκης, *Στέφανος Σαχλίκης*, 68

⁸⁵ van Gemert, «Ο Σαχλίκης και η εποχή του», 38

⁸⁶ Για την περιουσιακή κατάσταση του Σαχλίκη βλ. van Gemert, «Στέφανος Σαχλίκης», 38 – 39, Μαυρομάτης – Παναγιωτάκης, *Στέφανος Σαχλίκης*, 67 και Κακλαμάνης, *Κρητική ποίηση*, 44

⁸⁷ Μαυρομάτης – Παναγιωτάκης, *Στέφανος Σαχλίκης*, 66

⁸⁸ Μαυρομάτης – Παναγιωτάκης, *Στέφανος Σαχλίκης*, 62

⁸⁹ Για την απόκτηση φεούδων της οικογένειας του Σαχλίκη βλ. van Gemert, «Στέφανος Σαχλίκης», 39 και Μαυρομάτης – Παναγιωτάκης, *Στέφανος Σαχλίκης*, 66 – 67

⁹⁰ Μαυρομάτης – Παναγιωτάκης, *Στέφανος Σαχλίκης*, 70 – 72

⁹¹ Κακλαμάνης, *Κρητική ποίηση*, 44

⁹² van Gemert, «Στέφανος Σαχλίκης», 42 – 45

⁹³ Μαυρομάτης – Παναγιωτάκης, *Στέφανος Σαχλίκης*, 73 – 74

⁹⁴ Για τη διαβίωση του Σαχλίκη στην ύπαιθρο βλ. van Gemert, «Στέφανος Σαχλίκης», 51 και Μαυρομάτης – Παναγιωτάκης, *Στέφανος Σαχλίκης*, 74 – 76

τέλος της ζωής του.⁹⁵ Παρολ' αυτά, ο Σαχλίκης πέρασε τα τελευταία του χρόνια μέσα στις δυσκολίες και τα χρέη, προερχόμενα κατά βάση από την άσωτη νεανική ζωή του.⁹⁶ Η τελευταία φορά που έδρασε ως δικηγόρος ήταν η 19η Δεκεμβρίου 1391 και έφυγε από τη ζωή έναν χρόνο αργότερα, το 1392.⁹⁷

Ο Σαχλίκης άρχισε να καταπιάνεται με τη συγγραφή των ποιημάτων του στα χρόνια της φυλάκισής του, κατά τα οποία συνέθεσε τα εξής στιχουργήματα: *Άφήγησις Παράξενος*, *Περὶ Φίλων*, *Περὶ Φυλακῆς*, *Βουλὴ τῶν πολιτικῶν*, *Γκιόστρα τῶν πολιτικῶν*, *Καταλόγιν τῆς Πόθας* και *Συμβουλὲς στὸν Φραντζισκῆ*.⁹⁸ Από αυτά, η *Άφήγησις Παράξενος* αποτελεί ένα είδος αυτοβιογραφίας του ποιητή,⁹⁹ τα έργα που αναφέρονται στις πόρνες του Χάνδακα, *Βουλὴ τῶν πολιτικῶν*, *Γκιόστρα τῶν πολιτικῶν* και *Καταλόγιν τῆς Πόθας*, διακατέχονται από έντονη σατιρικήτητα και μισογυνισμό,¹⁰⁰ τα ποιήματα *Περὶ Φίλων* και *Περὶ Φυλακῆς* έχουν ηθικοδιδασκτικό χαρακτήρα¹⁰¹ και οι *Συμβουλὲς στὸν Φραντζισκῆ*, που απευθύνονται σε κάποιον νεαρό, ανήκουν στο είδος της ηθικοδιδασκτικής και παραινετικής ποίησης.¹⁰² Τα έργα του Σαχλίκη είναι όλα γραμμένα στην κρητική διάλεκτο¹⁰³ και σε ανομοιοκατάληκτο ή ομοιοκατάληκτο δεκαπεντασύλλαβο στίχο·¹⁰⁴ ο Σαχλίκης θεωρείται μάλιστα ο πρώτος εισηγητής της ομοιοκαταληξίας στην ελληνική λογοτεχνία.¹⁰⁵ Τα στιχουργήματά του παραδίδονται σε τρεις κώδικες, τον Par. gr. 2909, τον Neap. gr. III A.a. 9 και τον Montpellier gr. 405, χρονολογημένοι στο πρώτο μισό του 16ου αιώνα, έναν αιώνα δηλαδή μετά την αρχική σύνθεση των ποιημάτων.¹⁰⁶

Η μοναδικότητα και η πρωτοτυπία των κειμένων του είναι ευκρινής. Σίγουρα,

⁹⁵ Για την επαγγελματική τάξη των δικηγόρων βλ. van Gemert, «Στέφανος Σαχλίκης», 52 – 54 και Μαυρομάτης – Παναγιωτάκης, *Στέφανος Σαχλίκης*, 77 – 81

⁹⁶ Μαυρομάτης – Παναγιωτάκης, *Στέφανος Σαχλίκης*, 82

⁹⁷ Μαυρομάτης – Παναγιωτάκης, *Στέφανος Σαχλίκης*, 81

⁹⁸ Για την έκδοση των ποιημάτων βλ. Μαυρομάτης Γ. Κ. – Παναγιωτάκης Ν. Μ., *Στέφανος Σαχλίκης. Τα ποιήματα. Χρηστική έκδοση με βάση τα τρία χειρόγραφα*, Αθήνα 2015

⁹⁹ van Gemert, «Πρόδρομοι», 67

¹⁰⁰ Για τον σατιρικό και μισογυνικό τόνο των ποιημάτων βλ. Σταυρακοπούλου Σ., «Ο Ελληνικός Σατιρικός διδασκισμός και δυτικοευρωπαϊκή ερωτογραφία: τρεις ποιητές του “μεταιχμίου” (14^{ος} – 15^{ος} αιώνας)», *Ελληνικά* 58 (2008), 89 – 107

¹⁰¹ van Gemert, «Πρόδρομοι», 63

¹⁰² van Gemert, «Πρόδρομοι», 67

¹⁰³ Για τη γλώσσα του Σαχλίκη βλ. van Gemert, «Πρόδρομοι», 62 – 63

¹⁰⁴ Για την επιλογή της ομοιοκαταληξίας βλ. van Gemert, «Στέφανος Σαχλίκης», 74 – 75, Κακλαμάνης, *Κρητική ποίηση*, 48 – 49 και Παναγιωτάκης, «Μελετήματα Σαχλίκη», 10 – 15.

¹⁰⁵ van Gemert, «Πρόδρομοι», 64

¹⁰⁶ Σχετικά με τη χειρόγραφο και την προφορική παράδοση των ποιημάτων βλ. Παναγιωτάκης, «Μελετήματα Σαχλίκη», 7 – 22 και van Gemert Α. F. – Μαυρομάτης Γ. Κ., «Η συνοπτική και κριτική έκδοση των ποιημάτων του Στέφανου Σαχλίκη – Παρατηρήσεις στον τρόπο εργασίας του ποιητή» στο Κακλαμάνης Στ. – Καλοκαιρινός Α. (επιμ.), *Χαρτογραφώντας τη δημόσια λογοτεχνία*, (12ος – 17ος αι.), Πρακτικά του 7ου Διεθνούς Συνεδρίου Neograeca Medii Aevi, Ηράκλειο 2017, 217 – 228

εμπνεύστηκε και από κείμενα της δυτικής ή της βυζαντινής λογοτεχνίας,¹⁰⁷ αλλά κατά βάση ο Σαχλίκης περιγράφει τις προσωπικές του εμπειρίες και συνεπώς υπερτερεί το ρεαλιστικό, προσωπικό και αυτοβιογραφικό στοιχείο.¹⁰⁸ Ο Σαχλίκης αποτυπώνει σε μεγάλο βαθμό τις έννοιες της οικογένειας, του πλούτου και της φιλίας μέσα στα ποιήματά του.

Στο ποίημά του, *Αφήγησις παράξενος* εντοπίζονται στίχοι που αφορούν την οικογένεια. Οι στίχοι 28 – 31 αναφέρονται στους γονείς και στην επιθυμία τους να λάβει ο Σαχλίκης υψηλή μόρφωση, όπως ταίριαζε σε ένα παιδί της κοινωνικής τους θέσης.¹⁰⁹

Επιπλέον, ο Σαχλίκης δεν παραλείπει να κάνει αναφορά και στην πατρική περιουσία που κληρονόμησε μετά τον θάνατο των γονιών του, η οποία ήταν ικανή να του χαρίσει μια άνετη ζωή, μολονότι ο ίδιος τη θυσίασε στον βωμό της ασωτίας, χωρίς να αναλογιστεί τους κόπους της οικογένειάς του (77 – 78):¹¹⁰

*Ἐπούλησα τὰ σπίτια μου κι ἐπούλησα τοὺς τόπους
ὅπου μὲ ἀφήκαν οἱ γονεῖς μὲ τοὺς πολλοὺς τοὺς κόπους.*

Αναφορές στις οικογενειακές σχέσεις εντοπίζονται και στα υπόλοιπα ποιήματα του Σαχλίκη. Επί παραδείγματι, στο ποίημα *Περὶ φίλων*, ο ποιητής θίγει και σχολιάζει τις συγγενικές σχέσεις, που κατά την άποψή του δεν βασίζονται στην ανιδιοτελή αγάπη, παρά στην υποκρισία και το προσωπικό όφελος. Κανείς πλέον δεν διστάζει να απαρνηθεί, ακόμη και τα αδέρφια του, όταν γνωρίζει πως δεν θα επωφεληθεί από τη μεταξύ τους σχέση (68 – 71, όμοια και στους στίχους 73 – 79):

*Κι οἱ συγγενεῖς τοὺς συγγενεῖς τοὺς πλούσιους ἀγαποῦσιν
καὶ θέλουν τοὺς μετὰ χαρᾶς καὶ λέγουν τοὺς φρονίμους,
καὶ τῶν πτωχῶν ὀργίζονται, μισοῦν τοὺς, δὲν τοὺς θέλουν,
καταφρονοῦν τοὺς περισσὰ καὶ πελελοὺς τοὺς λέγουν.*

Οι οικογενειακές αξίες και ο σεβασμός, σύμφωνα με τα λεγόμενα του ποιητή, έχουν εκλείψει, με αποτέλεσμα τα παιδιά να εύχονται τον θάνατο των γονιών τους,

¹⁰⁷ Για την επίδραση της δυτικής λογοτεχνίας στην κρητική λογοτεχνία βλ. Morgan G., «Cretan Poetry: Sources and Inspiration», *Κρητικά Χρονικά* 14 (1960), 221 – 225. Μικρές θεματικές ομοιότητες εντοπίζονται σε κείμενα δυτικής λογοτεχνίας, με θέμα τη γυναικεία φύση ή τον αντιφεμινισμό και σε βυζαντινά κείμενα με πρωταγωνιστές τα ζώα. Δεν αποκλείεται όμως ο ποιητής να παρωδοῦσε και τα ιπποτικά μυθιστορήματα. βλ. Μαυρομάτης – Παναγιωτάκης, *Στέφανος Σαχλίκης*, 103 – 104, 106

¹⁰⁸ Μαυρομάτης – Παναγιωτάκης, *Στέφανος Σαχλίκης*, 83 – 84

¹⁰⁹ Για την αξία της μόρφωσης βλ. Κακλαμάνης, *Κρητική ποίηση*, 94, σημ. 138

¹¹⁰ Όλα τα παραθέματα που ακολουθούν είναι αντλημένα από την έκδοση Σαχλίκης, *Ποιήματα*

ώστε να αποκτήσουν και να θέσουν υπό τον πλήρη έλεγχο τους, όσο το δυνατόν συντομότερα, ολόκληρη την πατρική περιουσία. Θυσιάζουν, δηλαδή, την αγάπη για τους γονείς τους, στον βωμό των χρημάτων (100 – 103):

*Καὶ ἀκόμη ἂν τὸ στοχαστῆς, καὶ τὰ παιδιὰ τοῦ πλούσιου
ὥς καὶ ἐκεῖνα θέλουσιν θάνατον τοῦ πατρός των,
διὰ νὰ λάβουν τὰ καλά, πατρός, μητρὸς τὰ πλούτη,
νὰ ὀρίζουν, ν' ἀποφαίνονται καὶ αὐθέντας νὰ τοὺς λέγουν.*

Οι σκέψεις του ποιητή για την οικογένεια αποτυπώνονται ξεκάθαρα και στο ποίημα *Περὶ φυλακῆς*. Σε αυτό ο Σαχλίκης κάνει λόγο για την απαράδεκτη στάση των συγγενών απέναντι σε όποιο κοντινό τους πρόσωπο, βρεθεί στη φυλακή. Συχνά νιώθουν ντροπή γι' αυτόν, αποφεύγουν όσο μπορούν τις επισκέψεις και στο τέλος τον περιφρονούν εντελώς (53 – 55):

*Ὅκαὶ οἱ φίλοι ἀρνοῦνται τον καὶ οἱ συγγενεῖς του πλέον
καὶ ὅπου τὸν ἐγνωρίζασιν λέγουν οὐδὲν τὸν εἶδαν.
Ὅλοι τὸν ὀνειδίζουσιν, ὄλοι τὸν ἀποκροῦσιν.*

Ο Σαχλίκης, έχοντας και ο ίδιος προσωπική εμπειρία, συμπεραίνει ότι το μόνο θετικό στοιχείο που μπορεί κανείς να αποκομίσει μέσα από την εμπειρία της φυλακής είναι να διακρίνει τους συμπονετικούς και πραγματικούς συγγενείς από τους υποκριτές (68, 70 και 72).

Στίχοι που αφορούν την οικογένεια εντοπίζονται και στις *Συμβουλὲς στὸν Φραντζισκὴ* και πιο συγκεκριμένα στη θεματική ενότητα που αφορά τα τυχερά παιχνίδια. Σε αυτήν, μεταξύ άλλων, περιγράφεται λεπτομερώς η συμπεριφορά των ηττημένων παικτών, οι οποίοι, όταν επιστρέφουν στο σπίτι τους, συχνά ξεσπούν την οργή στα παιδιά και τη σύζυγό τους (156 – 157):

*Κυλεῖ τὰ ζάρια ὁ ζαριστῆς καὶ ὄρνει σὰν νὰ σκάπτει,
χάνει ψυχὴν καὶ τὸ κορμὶν καὶ τὰ παιδιὰ του βλάπτει.*

και (160 – 161):

*Καὶ ὅταν κερδαίση μιὰν φορὰν, χάνει ἀποπίσω δέκα,
καὶ τῶν παιδιῶν του ὀργίζεται καὶ δέρνει τὴν γυναῖκα.*

Το πάθος των παικτών για τα τυχερά παιχνίδια έχει μόνο αρνητικές συνέπειες για την οικογένειά τους. Αυτοί αδυνατούν να φροντίσουν τα παιδιά τους, τα οποία, για να επιβιώσουν, αναγκάζονται να γίνουν επαίτες και να ζητούν ελεημοσύνη (178 – 181). Αρνητικό αντίκτυπο, όμως, υπάρχει και στη σχέση του ζαριστή με τους γονείς του, οι οποίοι, αγανακτισμένοι από τη συμπεριφορά του, αποκληρώνουν το παιδί τους και μάλιστα δεν του δίνουν ούτε την ευχή τους (257 – 258):

*Καὶ ἂν ἔχη κύρην ἢ γονιόν, ἐχάσεν τὴν εὐχὴν του,
ἐχάσεν καὶ τὸ πρᾶγμα του, χάνει καὶ τὴν ψυχὴν του.*

Η ενασχόληση με τα τυχερά παιχνίδια δεν είναι η μοναδική μορφή καταστροφής της οικογενειακής γαλήνης. Ο ποιητής, στις συμβουλές που απευθύνει στον Φραντζισκή, τον προτρέπει να αποφεύγει τις πόρνες, γιατί είναι ικανές να σπείρουν τη διχόνοια ανάμεσα σε μια οικογένεια και να οδηγήσουν το αντρόγυνο σε χωρισμό (446 – 447):

*Ὁ νοῦς της τῆς πολιτικῆς εἰς τὸ κακὸν γυρίζει,
ἀγγρίζει κύρην καὶ παιδιὰ καὶ ἀνδρόγυνα χωρίζει.*

Ενδιαφέρουσες απόψεις παρουσιάζει ο ποιητής στα στιχουργήματά του και για την έννοια του πλούτου. Ο πλούτος, όπως περιγράφεται από τον Σαχλίκη, αφορά τις οικονομικές σχέσεις που διαμορφώνονται μεταξύ των μελών μιας οικογένειας, μεταξύ των φίλων, των επαγγελματιών και πελατών, ακόμη και των δεσμοφυλάκων με τους κρατούμενους τους. Ο ποιητής δίνει μεγάλη σημασία στο συγκεκριμένο θέμα, αφού σχεδόν σε όλα τα ποιήματά του καταφέρνει να το εντάξει και να το αναλύσει εκτενώς.

Η πρώτη αναφορά του θέματος του πλούτου υπάρχει φυσικά στην αυτοβιογραφία του ποιητή, *Ἀφήγησιν παράξενον* (75 – 78):

*ἔξέπεσα κι ἐπτώχανα κι ἐχάσα τὸ ἐδικόν μου...
ὅπου μὲ ἀφήκαν οἱ γονεῖς μὲ τοὺς πολλοὺς τοὺς κόπους.*

Σε αυτούς τους στίχους, ο ίδιος εξομολογείται πως κατέστη έρμαιο των παθών του και οδηγήθηκε στην κατασπατάληση ολόκληρης της πατρικής του περιουσίας. Συνεχίζει, μάλιστα, τον συλλογισμό του λέγοντας πως και ένας βασιλιάς που έχει άμετρο πλούτο στην κατοχή του δεν είναι δυνατό να αυξάνει τα έσοδά του, όταν ο ίδιος ξοδεύει ασταμάτητα (70 – 73).

Είναι ήδη γνωστό, ότι ο Σαχλίκης, για ένα χρονικό διάστημα έζησε στην ύπαιθρο, αμέσως μετά την αποφυλάκισή του. Θα περίμενε κανείς να έχει συνειστεί ως έναν βαθμό μετά την περιπέτειά του και να έχει αφήσει κατά μέρος τις πολυέξοδες δραστηριότητές του. Οι συνήθειες του ποιητή, όμως, δεν σταμάτησαν τόσο γρήγορα, όπως περιγράφει παρακάτω (*Αφήγησις*, 115 – 146):

*ἀπείν μ' ἐπήγεν στὸ χωριὸν καὶ ἀπείν ἐσυνεπῆρα, ...
Ὅ,τι καὶ ἂν ἤπαιρνα ἐντριτιὰ καὶ ὄ,τι ἀπὸ τοὺς μύλους
τοὺς λαγωνάρους ἔθρεφα κι ἐτάγιζα τοὺς σκύλους.
Κι οἱ σκύλοι πάντα ἐτρώγασιν κι οἱ λαγωνάροι ὁμάδι
κι ἐπτώχευσα κι ἐγίνομον ὀλότελα ρημάδιν.*

Αν και, λοιπόν, ο ίδιος θα έπρεπε ενδιαφερθεί για την καλλιέργεια της γης, αντ' αυτού επιδόθηκε στο κυνήγι, το οποίο, παρ' όλη την ευχαρίστηση που του προσέφερε, του στερούσε και πάλι χρήματα, καθώς έπρεπε να τρέφει κυνηγετικά σκυλιά. Ο Σαχλίκης αποφάσισε να εγκαταλείψει τη ζωή στην ύπαιθρο και να επιστρέψει στον Χάνδακα (240 – 245). Εκεί, στάθηκε τυχερός, γιατί η γνωριμία του με τον Δούκα της Κρήτης αποδείχθηκε πολύτιμη, καθώς του εξασφάλισε το αξίωμα του δικηγόρου, ένα αρκετά προσοδοφόρο επάγγελμα για την εποχή.

Στην αρχή της καριέρας του αποφάσισε να ασκήσει το αξίωμά του, στηριζόμενος στην προβλεπόμενη νομοθεσία. Όταν δηλαδή αναλάμβανε υποθέσεις που αφορούσαν ανθρώπους χαμηλών κοινωνικών τάξεων, προσέφερε αφιλοκερδώς τις υπηρεσίες του (*Αφήγησις*, 258 – 263):

*Καὶ ἀρχὴν ἀρχὴν τὸ φίτσιον μου μὲ πᾶσαν καλοσύνην
τὸ ἔκαμα κι ἐπληρώνουμου μὲ πᾶσαν δικαιοσύνην.
Καὶ ἄφηνα ἐκ τὸ πλήρωμα πολλῶν πτωχῶν ἀνθρώπων
κι ἐξέτρεχα κι ἐβοήθουν τους μὲ πᾶσαν δίκαιον τρόπον.
Κι ἐδίδασι μου πλήρωμα κι ἐγὼ ἀπιλόγιαζά το
κι εἰς τὴν ἀγάπην τοῦ Χριστοῦ, ἐκεῖ ἐλόγριαζά το.*

Η ιδιοσυγκρασία του, όμως, φαίνεται πως δεν ταίριαζε με αυτή των συναδέλφων του, οι οποίοι κατά κύριο λόγο τον προέτρεπαν αφενός να μην παρέχει δωρεάν εξυπηρετήσεις, ούτως ώστε να αποκομίζει περισσότερα κέρδη και αφετέρου να εργάζεται σκληρά όλο τον χρόνο (*Αφήγησις*, 264 – 276):

*Κι ἔλέγασι οἱ συντρόφοι μου: «Διατί οὐδὲν ἐπαίρνεις,
ἀμὴ κολάζεσαι εὐκαιρα καὶ δωρεὰν κοπιάζεις;
Ἐπαιρνε πλήρωμα κι ἐσύ, ὡσὰν τὸ παίρνουν ὅλοι,
καὶ ζέτρεχε τὸ φίτσιον σου καθημερινὴ καὶ σκόλη.
Τὸ φίτσιον τὸ ἐπαρέλαβες, ἂν θέλῃς νὰ κερδίσης,
πάσχε καὶ πλούσιους καὶ πτωχοὺς πάντας νὰ τοὺς ἐγδύσης.
Ἐπαιρνε ἀπ' ὅλους πλήρωμα, κάμε καλὸν σακκούλιν,
πάντα ἀπὸ τὰ κανίσκια σου πέμπε εἰς τὸν φόρον, πούλει.
Διὰ τὸν ἑαυτὸν σου μάζωνε καὶ καλὸν θέλει σ' ἔβγει
καὶ ὅπου σὲ θέλει δωριανὰ δεῖχνε του καὶ νὰ φεύγῃ.
Ἀπ' ὅλους ζήτα κι ἔπαιρνε πάντα τὸ πλήρωμά σου
ἐπεῖν δὲν εἶσαι κανενός, Σαχλίκη, κρατημένος,
ὄντε δουλεύεις ἄνθρωπον, ἄς εἶσαι πληρωμένος».*

Στους παραπάνω στίχους, ο ποιητής σχολιάζει εμμέσως και το σκληρό πρόσωπο που ἔδειχνε η επαγγελματική τάξη των δικηγόρων του Χάνδακα. Στο σύνολο περίπου τριάντα στίχων (*Ἀφήγησις*, 324 – 352) ο ποιητής περιγράφει με τον χειρότερο τρόπο την επαγγελματική τάξη των αβογαδούρων. Μάλιστα, τους παρομοίαζε με ἄγρια σκυλιά και τους χαρακτήριζε ως *παγκλέπτες καὶ γαδοῦροι*, φανερόντας ἔτσι την αντιπάθεια που ἔτρεφε προς το πρόσωπό τους. Απώτερος σκοπός τους φαίνεται να ἦταν πάντοτε το κέρδος, χωρίς να δείχνουν σημάδια ευαισθησίας για τους πελάτες τους. Ὅπως μας πληροφορεῖ και πάλι ο Σαχλίκης, οι δικηγόροι, αν και στην αρχή της επαγγελματικής τους πορείας, ορκίζονταν πως θα εἶναι σωστοί επαγγελματίες και θα υπηρετοῦν με σύνεση και δικαιοσύνη την επιστήμη τους (328 – 352), στη συνέχεια καταπατοῦσαν τον ὄρκο τους και αποφάσιζαν πως μόνο με τη λήψη χρηματικού ποσού κατ' επανάληψη θα αναλάμβαναν υποθέσεις. Ἦταν τόσο ἀπληστοί, που δεν δίσταζαν να αφήνουν μισοτελειωμένες τις εργασίες τους ἢ να εξαγριώνονται με τους πελάτες τους, αν αυτοί δεν τους δωροδοκούσαν συνεχῶς (334 – 352). Αν αυτοί, ὅμως, αποφάσιζαν να τους δωροδοκήσουν, τότε η στάση τους γρήγορα μεταβαλλόταν και ἔδειχναν μεγάλη προθυμία και ειλικρίνεια ἀπέναντι στους πελάτες τους (*Ἀφήγησις*, 353 – 359):

*Καὶ πάλιν νὰ τὸ εἰπῶ ἀπαρχῆς, νὰ τὸ ἐξεκαθαρίσω,
τῶν ἀβουκάτων τὴν κλεψιὰν νὰ τὴν ἀποχωρίσω·*

*ὅποιος ὑπᾶ διὰ συμβουλήν καὶ θέλει νὰ μιλήσῃ,
ὁ ἄβουκάτος τὸν θωρεῖ καὶ πρῶτις λογαριάζει
ἂν ἔναι πλούσιος ἄνθρωπος καὶ νὰ ἔχῃ νὰ ζοδιάζῃ...
Εἶδὲ κι ἰδῆ τὸν ἄνθρωπον πτωχόν, τσιγαρισμένον,
μὲ ροῦχον νὰ φορῆ κακόν, παλαιόν, ἐμπαλωμένον,
λέγει: «Μὲ τοῦτον τὸν πτωχὸν δὲν ἔχω νὰ κερδαίσω,
αὐτὸς θωρῶ ἔναι πτωχός, αὐτὸς ἔναι κι ἐκδούριν,
καὶ πῶς νὰ κανισκέψῃ αὐτὸς μπορεῖ ἄβογαδούρην;»*

Ο ποιητής μας πληροφορεῖ ὅτι οἱ δικηγόροι χῶριζαν ἐξ ἀρχῆς τοὺς πελάτες τοὺς σε δύο κατηγορίες, ἀνάλογα με τὴν οικονομικὴ κατάστασή τους. Πιο συγκεκριμένα, ἀναλάμβαναν μετὰ χαράς υποθέσεις μόνο τῶν οικονομικὰ ευκατάστατων ἀτόμων, καθὼς ἤξεραν πὼς θα αποκτούσαν μεγαλύτερο κέρδος ἀπὸ αὐτούς. Ἀντιθέτως, ὅταν ἀντιλαμβάνονταν πὼς οἱ πελάτες τοὺς ἦταν οικονομικὰ ἀδύναμοι, καὶ ἐπομένως δὲν θα μπορούσαν νὰ τοὺς δωροδοκῆσουν, τότε ἔδειχναν ἀμέσως μίαν ἀπρόσιτη στάση ἀπέναντί τους.

Παρόμοια εἰκόνα με αὐτὴ τῶν δικηγόρων ἐντοπίζει κανεὶς καὶ στο ποίημα *Περὶ φυλακατόρων*. Σε αὐτὸ οἱ δεσμοφύλακες, πού συνάντησε ὁ Σαχλίκης, κατὰ τὴν παραμονὴ τοῦ στη φυλακὴ, περιγράφονται νὰ συμπεριφέρονται κατ' ἀνάλογο τρόπο με τοὺς δικηγόρους, ζητώντας δωροδοκία ἀπὸ τοὺς φυλακισμένους, γιὰ νὰ τοὺς ἐπιτρέψουν κάποιες ἐλευθερίες καὶ ἐπισκέψεις. Ἀν οἱ τελευταῖοι ἀρνηθοῦν, τότε οἱ δεσμοφύλακες τοὺς φέρονται με μανία. (76 – 97):

*Τούτην τὴν τάξιν ἔχουσιν ὅλοι οἱ φυλακατόροι·
ὅταν νὰ φέρουσιν ἀρχὴν τινὰ νὰ φυλακίσουν,
στοχάζονται τὸ κάμωμαν, ἂν ἔν' καὶ ἔναι πλούσιος, ...
κι εἰς μίαν ὁ φυλακάτορας, ὅταν τὸν ἐμπροχάψουν
καὶ δώσουσιν τὸν πέρπυρα καὶ φράζουν τὸν λαιμόν του
καὶ κανισκέψουν τὸν πολλὰ, διαβαίνει ἢ μάνητά του
καὶ τότε ἀνοίγει τάχατες, κάθονται καὶ θωροῦν τον.*

Το θέμα τοῦ πλοῦτου καὶ δη τῆς ἀπληστίας τῶν ἀνθρώπων, σε συνδυασμὸ με τὸ θέμα τῆς φιλίας, ἀπασχολεῖ τὸν Σαχλίκη στο ποίημα *Περὶ φίλων*. Σε αὐτὸ τονίζει ὅτι, οἱ φιλικὲς σχέσεις δὲν στηρίζονται πλέον σε θεμέλια ἀγάπης, ἀλλὰ στὴν οικονομικὴ κατάσταση τοῦ ἀτόμου. Φαίνεται πὼς εἶναι ἀπογοητευμένος ἀπὸ τοὺς

φίλους του και γι' αυτό κατακρίνει τα ήθη της εποχής του, θεωρώντας πως οι κακές φιλικές σχέσεις είναι απόρροια της αλλαγής νοοτροπίας της κοινωνίας. Περιγράφει πως παλιότερα οι φιλικές σχέσεις βασιζόνταν στην αλληλοϋποστήριξη και την τιμή και πως ο πραγματικός φίλος θυσιάζε ακόμη και τη ζωή του για τον φίλο του, χρησιμοποιώντας την παραδειγματική φιλία του Αχιλλέα και του Πάτροκλου (18 – 46). Αντιθέτως, στην εποχή του οι φιλικές σχέσεις βασιζονται μονάχα στην κερδοσκοπία (47 – 60). Ειδικότερα, η επιλογή των φίλων γίνεται πλέον βάσει οικονομικών κριτηρίων. Οι περισσότεροι επιλέγουν, δηλαδή, να συναναστρέφονται με οικονομικά ευκατάστατους ανθρώπους και η εκδήλωση τρυφερών συναισθημάτων αποσκοπεί μόνο την κολακεία τους. (*Περὶ φίλων*, 53 – 67):

*Οἱ ψευδοφίλοι τρέχουσιν ὅπου ἔναι τὸ λογάριν,
ὅπου ἔναι κέρδος καὶ ὄφελος, ἐκεῖ κάμνουν φιλίαν, ...
Καὶ ἄλλα λέγουν τὰ χεῖλη των καὶ ἄλλα οἱ καρδιές των
καὶ οὐδὲν στοχάζονται ποτὲ εἰς ἐπιδέξιον φίλου.
Καὶ μὲ ὅποιον τρόπον ἤμποροῦν, μὲ ἄδικον καὶ δίκαιον,
εἰς τὸ λογάρι μάχονται, γυρεύουν νὰ πλουτίσουν.
Καὶ ἂν εἶν' καὶ φαίνεται κανεὶς κι ἔχει τάχατε φίλον,
τὸν πλούσιον κάμνει σύντροφον, τὸν πλούσιον κάμνει φίλον, ...
καὶ πάντα ἐμπρὸς καὶ πίσω του φουμίζει κι ἐπαινᾷ τον ...
Καὶ ὅλα ταῦτα κάμνει τα ὡς διὰ τὸ λογάριν,
θαρρώντα καὶ κατέχοντα ὅτι νὰ διαφορεύσῃ.*

Η πλειοψηφία, λοιπόν, έδειχνε μεγαλύτερη προτίμηση στην περιουσία που διέθετε ο συνάνθρωπός τους και επιδίωκε με κάθε τρόπο τη σύναψη κοινωνικών σχέσεων για το προσωπικό τους όφελος. Αυτοί είναι οι ίδιοι άνθρωποι που εξαφανίζονται από τη ζωή του φίλου τους και τον εγκαταλείπουν, αν αυτός καταστραφεί οικονομικά (*Περὶ φίλων*, 105 – 106).

Η δύναμη που ασκεί ο πλούτος είναι τόσο ισχυρή που κάνει την παρακάτω εικόνα άκρως τραγική (*Περὶ φίλων*, 108 – 143):

*Ἄν ἐνὶ πλούσιος ἄνθρωπος κι ἔλθῃ του ν' ἀποθάνῃ,
οἱ φίλοι του μαζώνονται, ὅπου ἔναι πρῶτοι φίλοι,
μὲ λόγια τὸν παρηγοροῦν, μὲ ἄνεμον τὸν χορταίνουν
καὶ τάσσουνται εἰς τὴν γραφήν μὲ λόγια κομπωμένα*

*καὶ τότε ἐξαφήνουν τον, νὰ ἴπες οὐδὲν τὸν εἶδαν....
Θεωρεῖτε τον τὸν πλούσιον τὸ πῶς δὲν ἔχει φίλον, ...
ἀμὴ ὄλον διὰ τὸ πρᾶγμα του δείχνουσιν καὶ ἀγαποῦν τον
καὶ πεθυμοῦν τὸν ψόφον του, νὰ φᾶσι ἐκ τὰ καλά του;*

Το πλήθος των φίλων και των συγγενών συγκεντρώνεται γύρω από το κρεβάτι του ετοιμοθάνατου, όχι λόγω της αγάπης του γι' αυτόν, αλλά λόγω της δολιότητάς του και της ανυπομονησίας του για τη σύνταξη της διαθήκης. Ο ποιητής καταλήγει πως ποτέ ένας πλούσιος άνθρωπος δεν θα καταφέρει να έχει στη ζωή του αληθινούς και πιστούς φίλους και συγγενείς, που δεν θα τον επιβουλεύονται (*Περὶ φίλων*, 145 – 148).

Στον αντίποδα, βρίσκονται οι οικονομικά ανίσχυροι άνθρωποι, οι οποίοι δέχονται κοινωνική αποξένωση από το περιβάλλον τους. Η αδιαφορία συνεχίζεται μέχρι και τη στιγμή του θανάτου τους. Η εικόνα που περιγράφει ο Σαχλίκης είναι θλιβερή, καθώς κανείς δεν δείχνει σημάδια στενοχώριας, αφού όλοι έχουν επίγνωση της οικονομικής κατάστασης του ετοιμοθάνατου, ο οποίος αδυνατεί να παραχωρήσει περιουσία (*Περὶ φίλων*, 151 – 165):

*Ὅλοι μισοῦν τους τοὺς πτωχοὺς, οὐδὲν τοὺς θέλουν φίλους,
οὐκ ἔχει φίλον ὁ πτωχός, διατὶ δὲν ἔχει πρᾶγμα, ...
θάπτουν τον καὶ διαγέρνουσιν καὶ πλέον οὐδ' ἔναι λόγος,
νὰ ἴπες οὐδὲν τὸν εἶδασιν, δὲν ἦτον εἰς τὸν κόσμον.*

Αναφορές στο θέμα του πλούτου δεν λείπουν και από το εκτενές παραινετικό στιχούργημα *Συμβουλὲς στὸν Φραντζισκὴ*. Η πρώτη μνεία, που γίνεται από τον ποιητή για το θέμα, εντοπίζεται στο τμήμα του ποιήματος για τα νυχτογυρίσματα. Ο ποιητής συμβουλεύει τον νεαρό να αποφεύγει τα άσκοπα ξενύχτια και τους νυχτερινούς κινδύνους, που κρύβουν τα στενά της πόλης, δείχνοντας σύνεση και προστατεύοντας την περιουσία του. (*Συμβουλὲς στὸν Φραντζισκὴ*, 92 – 95):

*Ὁ πελελὸς στὰ σκοτεινὰ ἄδηλα νὰ ἐνθυμᾶται,
ἀμὲ ὅποιος ἔναι φρόνιμος στὸ στρῶμα του κοιμᾶται.
Ὅπου γυρίζει σκοτεινὰ κρυφὰ τρώγει καὶ πίνει,
τὸν βίον του ἐξοδιάζει τον, στὰ κόπρια τότε χύνει.*

Η δεύτερη συμβουλή που δίνει ο ποιητής στον Φραντζισκή είναι να αποφεύγει την ενασχόληση με τα τυχερά παιχνίδια' όντας και ο ίδιος ζαριστής και καταχρεωμένος ως το τέλος της ζωής του, είναι ο πλέον κατάλληλος για να τον συμβουλευσει. Ο Σαχλίκης περιγράφει με λεπτομέρεια την ψυχολογία του ζαριστή, αλλά και την ένταση που κρύβει η διαδικασία του απρόβλεπτου παιχνιδιού, αφού σε μια στιγμή μπορεί να κερδίσεις ή να χάσεις τα πάντα (146 – 149). Το πάθος που κυριεύει τον ζαριστή δεν του επέτρεπε να σκέφτεται λογικά, με αποτέλεσμα να βάζει ως ενέχυρο ακόμη και το σπίτι του. (*Συμβουλές στον Φραντζισκή*, 140 – 145):

*Άμην όταν κάτση ό άτυχος και παίζη τὸ ἐδικόν του,
τὰ ρουῖχα, τὰ δηνέρια του καὶ ὄλον τὸ σπιτικόν του,
διχῶς νὰ φᾶ, διχῶς νὰ πιῆ κάθεται χορτασμένος,
μὲ τὴν χολὴν τοῦ παιγνιδιοῦ ἔναι θεραπεμένος.
Καὶ μερονύκτιν κάθεται, νὰ 'πες ὅτι ἔν' δεμένος,
νὰ 'πες ὅτι ἔκαρφῶσαν τον καὶ στέκει καρφωμένος.*

Το ανεξέλεγκτο πάθος των παικτών τους οδηγούσε συχνά σε ακραίες πράξεις, καθώς δεν ήταν λίγοι αυτοί που αρχικά έκλεβαν χρηματικά πόσα, για να τα χρησιμοποιήσουν στο παιχνίδι, και τελικά κατέληγαν στη φυλακή (172 – 173). Ούτως ή άλλως, η καθημερινότητα των ζαριστών ήταν αφιερωμένη στο παιχνίδι τους, εγκαταλείποντας τις εργασίες, αλλά και τη φροντίδα των παιδιών τους (178 – 183). Οι ζαριστές ελπίζουν συνεχώς να σταθούν τυχεροί και να πλουτίσουν, στην πραγματικότητα όμως χάνουν καθημερινά την περιουσία τους (*Συμβουλές στον Φραντζισκή*, 239 – 250):

*Μὲ τ' αὔριον, μὲ τὸ σήμερον θαρρώντα νὰ πλουτίση,
σπίτια ἀπὸ τὰ ζάρια ποτὲ οὐδὲν θέλει ἐκτίσει, ...
Εἰς τὸ παιγνίδιν του θαρρεῖ, στὸν ἄνεμον ἐλπίζει
κι εἰς τὰ εὐκαιρα κι εἰς τὰ ἄδηλα τὸ πράγμαν του σκορπίζει.*

Η τρίτη και τελευταία συμβουλή προς τον Φραντζισκή έχει σχέση με την αποφυγή των πορνών, εξαιτίας των οποίων όλοι κινδυνεύουν με ηθικό αλλά και οικονομικό ξεπεσμό. Η δολιότητα, που κυριεύει τις γυναίκες ελευθέρων ηθών, είναι τόσο μεγάλη που τις οδηγεί στο να καταστρέφουν οικονομικά τους ευκατάστατους άνδρες συνάπτοντας ερωτικές σχέσεις μαζί τους. Μάλιστα, παρουσιάζονται όταν έχουν επωφεληθεί πλήρως από αυτούς, να τους εγκαταλείπουν και να προχωρούν

στην αναζήτηση του επόμενου (*Συμβουλές στον Φραντζισκή*, 267 – 284. Για την τακτική των πολιτικών βλ. 345 – 356):

*Ἡ πολιτικὴ ὄντα γροικᾶ καὶ ἔχει νὰ κερδαίση,
περιλαμβάνει σε σφικτὰ ὡς διὰ νὰ σὲ ἐμπροδῆση,
καὶ ἀφότις φᾶ καὶ γλείψη σε, τότε ἀποκουντουρίζει
καὶ ἄλλον εὐρίσκει νὰ τὸν τρωῖ κι ἐσένα ἀποχωρίζει....
Καὶ ὅποιον εὔρη πελελὸν κι ἔχει νὰ τὴν χαρίζη,
μὲ λόγια, μὲ κομπώματα σὰν μύλον τὸν γυρίζει. ...
Τὸν ἔναν ἀποχαιρετᾶ καὶ ἄλλον περιλαμβάνει
καὶ ὅποιος τὴν δώση πλέοτερα, ἐκεῖνος τὴν λαμβάνει.*

Ο ποιητής κάνει συχνές αναφορές στα ποιήματά του και για την αξία της φιλίας. Φαίνεται ότι προσπάθησε να εντάξει και να σχολιάσει μέσα στο ποιητικό του έργο τον σημαντικό ρόλο, που διαδραμάτισαν για τον ίδιο οι φιλικές σχέσεις. Στα στιχουργήματά του εντοπίζονται πολυάριθμες αναφορές στην έννοια της φιλίας, συμβουλές για τον τρόπο συμπεριφοράς απέναντι στους φίλους και για τις σωστές και ηθικές συναναστροφές.

Στην αυτοβιογραφία του, φτάνει στο συμπέρασμα ότι οι φιλικές σχέσεις συγκαταλέγονται ανάμεσα σε όλα αυτά, που είναι ικανά να προκαλέσουν συμφορές στη ζωή. (*Αφήγησις*, 65 – 66):

*Οἱ συντροφίῆς, τὰ γιόματα κι οἱ δεῖπνοι καθ' ἡμέραν,
καὶ τὰ μεγάλα ἀνήφορα κατήφορα μ' ἐφέραν.*

Ο Σαχλίκης, στο ποίημα *Περὶ φίλων*, παραθέτει όλα τα χαρακτηριστικά του σωστού φίλου, που προπαντός οφείλει να αγαπά, να σέβεται, να είναι έμπιστος και ειλικρινής· στοιχεία του χαρακτήρα που πλέον έχουν εκλείψει από τις φιλικές σχέσεις (*Περὶ φίλων*, 88 – 99):

«Πλούσιος οὐκ ἔχει φίλον».
*Κανεῖς οὐδὲν τὸν ἀγαπᾶ, ὡσὰν ἀρμόζει εἰς φίλον,
φίλον καθάριον, γκαρδιακόν, σωστόν, ἐμπιστεμένον,
ἔγκαλον, ὄλον πρόθυμον, πολλὰ ἠγαπημένον, ...
Ὅποιος ἐλπίζει καὶ κρατεῖ κι ἐγδέχεται νὰ πάρη
ἢ ἀπὸ πλούσιον συγγενὴν ἢ φίλον πού 'ναι πλούσιος,*

*ἤθελε τοῦτον ἐκ παντὸς νὰ ἔτον ἀποθαμένος,
νὰ πάρῃ τὸ λογάριν του, νὰ πλούσιανεν ἐκεῖνος.*

Στη συνέχεια, στους στίχους 105 – 139, ο ποιητής περιγράφει και πάλι το μίσος των φίλων, οι οποίοι φτάνουν στο σημείο να παρακαλούν να πεθάνει ο φίλος τους, ώστε να τον κληρονομήσουν. Αντιθέτως, παρουσιάζει, στους στίχους 149 – 165, την περιφρόνηση που δέχονται από τον κοινωνικό περίγυρο τα άτομα με οικονομικές δυσκολίες, και πώς αυτό επηρεάζει τις κοινωνικές συναναστροφές τους. Οι άνθρωποι αυτοί δεν έχουν φίλους, γιατί στην ουσία δεν έχουν περιουσία να αφήσουν στους φίλους τους (*Περὶ φίλων*, 149 – 165):

*Ἵλοι μισοῦν τους τοὺς πτωχοὺς, οὐδὲν τοὺς θέλουν φίλους,
οὐκ ἔχει φίλον ὁ πτωχός, διατὶ δὲν ἔχει πράγμα,...
Κανεῖς οὐδὲν τὸν χαιρετᾷ, ὅλοι καταφρονοῦν τον,
καὶ πολεμοῦν καὶ βλάπτουν τον...
Καὶ ἂν ἀποθάνῃ καὶ ὁ πτωχός, κανεῖς δὲν τὸ κατέχει...
διατὶ οὐκ εἶχε πράγματα, νὰ διαταχθῇ, ν' ἀφήσῃ.*

Ο ποιητής συμπεραίνει ότι η πραγματική φιλία έχει χαθεί από την κοινωνία και ότι όσοι θεωρούν το αντίθετο βρίσκονται σε πλάνη (*Περὶ φίλων*, 168 – 171):

*Λοιπὸν ἐχάθην ἡ φιλία τελείως ἐκ τὸν κόσμον,
ἐχάθηκεν, ἐμίσευσεν ἀπ' ὅλους τοὺς ἀνθρώπους.
Κι ἐκεῖνοι ὅπου κομπώνονται καὶ λεγουν κι ἔχουν φίλους
οὐδὲν κατέχουν τίποτας, ἔσφαλαν καὶ πλανῶνται.*

Γι' αυτό, στους στίχους 172 – 185, ο Σαχλίκης εύχεται να υπήρχαν τρόποι διάκρισης των καιροσκόπων και ύπουλων φίλων από τους αληθινούς. Καταλήγει ότι ο μοναδικός τρόπος διάκρισης των ανθρώπων ήταν η φυλακή. Η πρώτη διαπίστωση του φυλακισμένου είναι ότι οι φίλοι του τον απαρνούνται και κάνουν πως δεν τον γνωρίζουν, αφού ντρέπονται για την κατάληξή του (*Περὶ φυλακῆς*, 53 – 54):

*Ὅκαὶ οἱ φίλοι ἀρνοῦνται τον κι οἱ συγγενεῖς του πλέον
καὶ ὅπου τὸν ἐγνωρίζασιν λέγουν οὐδὲν τὸν εἶδαν.*

Η φυλακή δείχνει στον έγκλειστο καθαρά ποιοι άνθρωποι τον υποστήριζαν και ποιοι τον επιβουλεύονταν όλα αυτά τα χρόνια (*Περὶ φυλακῆς* 68 – 69, 71):

*Ἄμὲ τότες ἔναν καλὸν τῆς φυλακῆς εὐρίσκω,
ὅτι τοὺς φίλους τοὺς καλοὺς ἢ φυλακὴ τοὺς δείχνει...
Τότε γνωρίζει ὁ καθαεὶς ἐγκαρδιακὸν τοῦ φίλου.*

Συστήνει, επομένως, στον καθένα να μην εμπιστεύεται τον περίγυρό του και να μην τρέφει ελπίδες πως θα υπάρξει πραγματική φιλία στη ζωή του, γιατί οι άνθρωποι έχουν μεταμορφωθεί σε αρπακτικά και έχουν χάσει την αλληλεγγύη που διέκρινε τις παλαιότερες γενιές, προτάσσοντας μόνο τη δική τους απληστία και το συμφέρον (*Περὶ φίλων*, 193 – 194):

*Λοιπὸν, παρακαλῶ σας το καὶ συμβουλεύω σας το:
Κανεὶς εἰς φίλον μὴ θαρρῆ, μὴ εἰς ἄνθρωπον ἐλπίζη.*

Στο ποίημα *Συμβουλὲς στὸν Φραντζισκὴ* ο ποιητὴς ἔχει αναλάβει τον ρόλο του συμβουλάτορα με αποδέκτη τον γιο ενός παλιού του φίλου. Η δυνατή φιλία του δίνει το δικαίωμα να τον συμβουλέψει, ὅπως θα ἔκανε ο πατέρας του. Θεωρεῖ δηλαδή πως εἶναι υποχρεωμένος στον παλιό του φίλο να συνεχίσει ο ἴδιος τη διαπαιδαγώγηση του γιου του (26 – 29):

*Ἄμ' ἐνθυμοῦμαι, Φραντζισκὴ, τὸ πῶς εἶσαι ἐβγαμένος,
κι εἶσαι μεγάλου ἀνθρώπου υἱός, ἀκριβοαναθρεμμένος,
κι εἶχα μὲ τὸν πατέρα σου πολλὰ καλὴν φιλίαν,
δείπνους καὶ γιόματα πολλὰ καὶ σπλάγχνος καὶ ὀμιλίαν.*

Ο Σαχλίκης τον προειδοποιεῖ, ἐπίσης, για την ὑπαρξὴ καιροσκόπων, οἱ οποίοι, ὅσο ο ζαριστὴς κερδίζει στο παιχνίδι, παριστάνουν τους φίλους. Ὄταν ὅμως ο παίκτης χάνει την περιουσία του, ἡ συμπεριφορὰ τους ἀλλάζει μονομιᾶς και δεν προθυμοποιούνται οὔτε στο ελάχιστο να συμβάλλουν στην οικονομική ενίσχυση της οικογένειάς του. (*Συμβουλὲς στὸν Φραντζισκὴ*, 158 – 159):

*Ὅταν κερδαίνῃ ὁ ζαριστὴς, πολλοὶ τὸν συντροφιάζουν,
ἀμὴ ὅταν χάνῃ ἀφήνουν τὸν καὶ οὐδὲν τὸν ἀναμνιάζουν.*

Ο Στέφανος Σαχλίκης, λοιπόν, ο πατέρας της κρητικής λογοτεχνίας,¹¹¹ με το να σχολιάζει, με ρεαλιστικό και συνάμα σατιρικό τρόπο, τα κακώς κείμενα της εποχής του, παρουσιάζει λεπτομερώς την καθημερινή ζωή στον Χάνδακα. Από τα λεγόμενά του φανερώνεται η μεγάλη ρευστότητα που επικρατούσε στις ανθρώπινες σχέσεις. Αυτές, είτε επρόκειτο για συγγενικές είτε για φιλικές είτε ακόμη και για επαγγελματικές, βασίζονταν στον πλούτο. Τα βαθιά συναισθήματα αγάπης και η εμπιστοσύνη, που κυριαρχούσαν τα προηγούμενα χρόνια είχαν χαθεί εντελώς. Κανείς δεν συμπαραστεκόταν σε όσους υπέφεραν. Τέλος, οι κίνδυνοι, που ελλόχευαν και ήταν ικανοί να καταστρέψουν ολοκληρωτικά τη ζωή ενός ανθρώπου, ήταν πολλοί.

¹¹¹ van Gemert, «Πρόδρομος», 61

III. Λεονάρδος Ντελλαπόρτας

Ο Λεονάρδος Ντελλαπόρτας,¹¹² γεννημένος γύρω στο 1330 στον Χάνδακα της Κρήτης, προερχόταν από οικογένεια ιταλικής καταγωγής.¹¹³ Από τον γάμο του, είχε αποκτήσει τρία παιδιά.¹¹⁴ Η οικογένειά του είχε εξελληνιστεί. Ο ίδιος δηλώνει στο έργο του πως ήταν χριστιανός ορθόδοξος και κρητικός και ανήκε στην τάξη των *cittadini*.¹¹⁵ Ο Ντελλαπόρτας φοίτησε σε σχολείο του Χάνδακα, όπου διδάχτηκε την ιταλική και την ελληνική γλώσσα.¹¹⁶ Μετά την ενηλικίωσή του, ανέλαβε τον έλεγχο της πατρικής περιουσίας και ταυτόχρονα έδειξε ιδιαίτερο ζήλο για εμπορικές δραστηριότητες.¹¹⁷ Το 1350 ο θάνατος της συζύγου του, τον ανάγκασε να φύγει από τον Χάνδακα και να βρει καταφύγιο στη Βενετία, όπου και παρέμεινε για δέκα χρόνια.¹¹⁸ Το 1364 ο Ντελλαπόρτας βρέθηκε φυλακισμένος, για έναν μήνα, με την κατηγορία της εξύβρισης εναντίον των βενετικών αρχών, κατά τη διάρκεια της επανάστασης του Αγίου Τίτου.¹¹⁹ Μετά την αποφυλάκισή του, αρχικά, ταξίδεψε για δεκαοχτώ χρόνια (1369 – 1387), ως διπλωμάτης της Βενετικής Αρχής, και έπειτα συμμετείχε σε πολεμικές εκστρατείες ως κυβερνήτης πολεμικής γαλέρας.¹²⁰

Γύρω στο 1389, ο Ντελλαπόρτας επέστρεψε στον Χάνδακα, με την ιδιότητα του αβοκάτου, δηλαδή του δικηγόρου, ένα αξίωμα που του απένειμε η Βενετική Αρχή.¹²¹ Οι καταγγελίες εις βάρος του, για παράνομη ερωτική σχέση με μια γυναίκα και για την πατρότητα ενός νόθου παιδιού, διέκοψαν την επιτυχημένη επαγγελματική πορεία του.¹²² Από το 1403 – 1411, ο Ντελλαπόρτας βρέθηκε φυλακισμένος, του ζητήθηκε χρηματική αποζημίωση και εξέπεσε από το επαγγελματικό του αξίωμα.¹²³ Δεν αποκλείεται, πάντως, να υπήρξε θύμα μιας δικαστικής πλεκτάνης.¹²⁴

¹¹² Για μια γενική θεώρηση της ζωής και του έργου του Ντελλαπόρτα βλ. Μανούσακας, *Λεονάρδος Ντελλαπόρτας*, 1 – 197, Κακλαμάνης, *Κρητική ποίηση*, 107 – 113 και Beck, *Ιστορία*, 308

¹¹³ Μανούσακας, *Λεονάρδος Ντελλαπόρτας*, 13 – 14

¹¹⁴ Μανούσακας, *Λεονάρδος Ντελλαπόρτας*,

¹¹⁵ Ντελλαπόρτας, *Ερωτήματα και απαντήσεις*, στ. 1203 – 1204

¹¹⁶ Η γλωσσομάθειά του του επέτρεψε να αναδειχθεί επαγγελματικά. Η στενή επαφή του, επίσης, με κείμενα της λόγιας και της δημόδου λογοτεχνίας θα έχει αργότερα αντίκτυπο και στα δικά του λογοτεχνικά πονήματα. βλ. Μανούσακας, *Λεονάρδος Ντελλαπόρτας*, 16 – 17

¹¹⁷ Κακλαμάνης, *Κρητική ποίηση*, 107

¹¹⁸ Κακλαμάνης, *Κρητική ποίηση*, 107. Για τη διαβίωση στη Βενετία και τη συμμετοχή του Ντελλαπόρτα σε εκστρατείες βλ. Μανούσακας, *Λεονάρδος Ντελλαπόρτας*, 17 – 18

¹¹⁹ Μανούσακας, *Λεονάρδος Ντελλαπόρτας*, 19

¹²⁰ Κακλαμάνης, *Κρητική ποίηση*, 107. Για τις διπλωματικές αποστολές του Ντελλαπόρτα βλ. Μανούσακας, *Λεονάρδος Ντελλαπόρτας*, 21 – 25 και 29 – 32

¹²¹ Για την επιτυχημένη επαγγελματική του πορεία βλ. Μανούσακας, *Λεονάρδος Ντελλαπόρτας*, 27 – 29

¹²² Μανούσακας, *Λεονάρδος Ντελλαπόρτας*, 32 – 34

¹²³ Μανούσακας, *Λεονάρδος Ντελλαπόρτας*, 33 – 34

¹²⁴ Μανούσακας, *Λεονάρδος Ντελλαπόρτας*, 34

Μετά την αποφυλάκισή του, ανέλαβε το αξίωμα του προϊσταμένου του μοναστηριού των ασθενών του Αγίου Λαζάρου, όπου και παρέμεινε ως τον θάνατό του, το 1419, σε ηλικία 90 ετών.¹²⁵

Τα ποιήματα του Ντελλαπόρτα είναι τέσσερα,¹²⁶ γραμμένα στην κοινή δημόδη γλώσσα της εποχής του. Εντοπίζονται, επίσης, λόγια στοιχεία και κρητικοί ιδιοματισμοί της Ανατολικής Κρήτης.¹²⁷ Το πρώτο ποίημα τιτλοφορείται *Έρωτήματα και ἀποκρίσεις Ξένου και Ἀληθείας*, αποτελείται από 3.166 δεκαπεντασύλλαβους ανομοιοκατάληκτους στίχους και αποτελεί έναν διάλογο μεταξύ του Ξένου, δηλαδή του ποιητή, και της Ἀληθείας, η οποία εμφανίζεται προσωποποιημένη ως γυναικεία, επιβλητική μορφή.¹²⁸ Το δεύτερο ποίημα έχει τον τίτλο *Λόγος τοῦ ἁμαρτωλοῦ Λεονάρδου Τελλαμπόρτα περὶ ἀνταποδόσεως και ὑπομνηστικὸν τῆς ἑαυτοῦ ψυχῆς* και αποτελείται από 168 δεκαπεντασύλλαβους ανομοιοκατάληκτους στίχους. Σε αυτό ο ποιητής απευθύνεται στη ψυχή του, για να τη στρέψει προς τη μετάνοια, ώστε να κερδίσει τη συγχώρεση στη Μέλλουσα Κρίση.¹²⁹ Το τρίτο ποίημα τιτλοφορείται *Στίχοι θρηνητικοὶ τραγωδηθέντες ἐν τῇ εἰρκτῇ Λεονάρδου Τελλαμπόρτα ἄδόμενοι εἰς τὸν Ἐπιτάφιον Θρῆνον*, αποτελείται από 795 στίχους και είναι μια εξιστόρηση, σε αφηγηματική μορφή, των Ἁγίων Παθῶν του Χριστοῦ.¹³⁰ Το τέταρτο ποίημα, οι *Λόγοι παρακλητικοὶ τοῦ προκριμένου Λεονάρδου Τελλαμπόρτα και ὑπομνηστικὸν πρὸς τὸν δεσπότην Χριστὸν και πρὸς τὴν Θεοτόκον* και αποτελείται από 92 στίχους και αναφέρεται στις επικλήσεις του ποιητή προς τον Χριστό και την Παναγία, ώστε να του χαρίσουν τη συγχώρεση και τη λύτρωση.¹³¹ Το ποιητικό του ἔργο παραδίδεται μόνο από ένα χειρόγραφο του 16^{ου} αιώνα, το υπ' αριθμόν 140 της μονῆς Παντοκράτορα του Αγίου Ὁρους.¹³² Ο Ντελλαπόρτας συνέθεσε τα ποιήματά του στην Κρήτη, κατά τη διάρκεια της φυλάκισής του.¹³³ Ὅσον αφορά τη χρονολόγηση των ποιημάτων, η έρευνα βασίζεται σε ένα γεγονός της ζωῆς του Ντελλαπόρτα, το οποίο έλαβε χώρα στις 24 Ιουλίου 1403. Η φυλάκιση του ποιητή συνέβη μετά από αυτή τη χρονολογία, επομένως, αυτή θεωρείται ο *terminus post quem*. Στις 29

¹²⁵ Μανούσακας, *Λεονάρδος Ντελλαπόρτας*, 34 – 35

¹²⁶ Μανούσακας, *Λεονάρδος Ντελλαπόρτας*, 39

¹²⁷ Για την επιλογή της γλώσσας των ποιημάτων βλ. Μανούσακας, *Λεονάρδος Ντελλαπόρτας*, 133 – 147

¹²⁸ Για την ανάλυση του ποιήματος βλ. Μανούσακας, *Λεονάρδος Ντελλαπόρτας*, 42 – 50

¹²⁹ Για την ανάλυση του ποιήματος βλ. Μανούσακας, *Λεονάρδος Ντελλαπόρτας*, 50 – 51

¹³⁰ Για την ανάλυση του ποιήματος βλ. Μανούσακας, *Λεονάρδος Ντελλαπόρτας*, 51 – 54

¹³¹ Για το περιεχόμενο των επικλήσεων βλ. Μανούσακας, *Λεονάρδος Ντελλαπόρτας*, 54 – 56

¹³² Μανούσακας, *Λεονάρδος Ντελλαπόρτας*, 1

¹³³ Για τον τόπο συγγραφῆς του ἔργου του Ντελλαπόρτα βλ. Μανούσακας, *Λεονάρδος Ντελλαπόρτας*, 36

Δεκεμβρίου 1411, ο ποιητής φαίνεται να έχει αποφυλακιστεί, διότι εμφανίζεται πια ως προϊστάμενος της μονής του Αγίου Λαζάρου, συνεπώς, η χρονολογία αυτή αποτελεί τον *terminus ante quem* της συγγραφής.¹³⁴

Ο Ντελλαπόρτα για τη σύνθεση των ποιημάτων του αξιοποίησε κείμενα προερχόμενα από τη λόγια βυζαντινή γραμματεία,¹³⁵ έμμετρα κείμενα της δημώδους λογοτεχνίας,¹³⁶ με κυριότερο ένα ηθικοθρησκευτικό στιχούργημα, τη «Διόπτρα»,¹³⁷ έμμετρα δημώδη βυζαντινά μυθιστορήματα¹³⁸ και τα ποιήματα του Σαχλίκη.¹³⁹ Η γλωσσομάθειά του του επέτρεψε να αξιοποιήσει και ξενόγλωσσες αλλά και ιστορικές πηγές που αναφέρονται σε επίκαιρα γεγονότα, καθώς ήταν πλήρως εξοικειωμένος με τη λατινική γλώσσα και τη γραμματεία της εποχής.¹⁴⁰

Το ύφος των ποιημάτων του Ντελλαπόρτα είναι υψηλό και επίσημο, μιας και ο ποιητής πραγματεύεται θέματα φιλοσοφικού ή θρησκευτικού χαρακτήρα.¹⁴¹

Ο ηθικοδιδακτικός τόνος του πρώτου ποιήματος προκύπτει από τον συνδυασμό των αυτοβιογραφικών στοιχείων και του φιλοσοφικού διαλόγου του Ξένου και της Αλήθειας.¹⁴² Συνεπώς, μέσα σε αυτό εντοπίζονται χωρία που αναφέρονται στις έννοιες της οικογένειας, του πλούτου και της φιλίας.

Οι αναφορές του Ντελλαπόρτα σε θέματα που σχετίζονται με την οικογένεια είναι εμφανείς ήδη από την αρχή του πρώτου ποιήματος.¹⁴³ Η προσωποποιημένη Αλήθεια παίρνει την πρωτοβουλία και ρωτά τον ποιητή, αν γνωρίζει την καταστρεπτική δύναμη του φθόνου, ο οποίος είναι ικανός να αποξενώνει ακόμη και μέλη της ίδιας οικογένειας, αφού τρέφουν ο ένας για τον άλλο αισθήματα μίσους και του απέχθειας (*Ερωτήματα*, 295 – 300).¹⁴⁴

¹³⁴ Για τη χρονολόγηση των ποιημάτων βλ. Μανούσακας, *Λεονάρδος Ντελλαπόρτας*, 37 – 38

¹³⁵ Για τα λόγια κείμενα που επέλεξε ο Ντελλαπόρτα βλ. Μανούσακας, *Λεονάρδος Ντελλαπόρτας*, 61 – 62

¹³⁶ Έμμετρα δημώδη κείμενα όπως το *Χρονικόν τοῦ Μορέως, ο Σπανέας, ο Λόγος Παρηγορητικὸς περὶ Δυστυχίας καὶ Εὐτυχίας*, στιχουργήματα για τον τροχό της άστατης τύχης. βλ. Μανούσακας, *Λεονάρδος Ντελλαπόρτας*, 65 – 72

¹³⁷ Για την κύρια πηγή έμπνευσης του ποιητή βλ. Μανούσακας, *Λεονάρδος Ντελλαπόρτας*, 62 – 65

¹³⁸ Πηγή έμπνευσης αποτέλεσαν τα *Καλλίμαχος καὶ Χρυσορρόη, Βέλθανδρος καὶ Χρυσάντζα, Φλώριος καὶ Πλάτζια Φλώρα, Ίμπέριος καὶ Μαργαρώνα, Λίβιστρος καὶ Ροδάμνη*. βλ. Μανούσακας, *Λεονάρδος Ντελλαπόρτας*, 72 – 85

¹³⁹ Μανούσακας, *Λεονάρδος Ντελλαπόρτας*, 85 – 90

¹⁴⁰ Για τις ξενόγλωσσες πηγές βλ. Μανούσακας, *Λεονάρδος Ντελλαπόρτας*, 90 – 95

¹⁴¹ Για το ύφος των ποιημάτων βλ. Κακλαμάνης, *Κρητική ποίηση*, 110

¹⁴² Κακλαμάνης, *Κρητική ποίηση*, 110

¹⁴³ Στοιχεία για τη δομή και το θέμα του πρώτου ποιήματος βλ. Μανούσακας, *Λεονάρδος Ντελλαπόρτας*, 113 – 128

¹⁴⁴ Όλα τα παραθέματα που ακολουθούν είναι αντλημένα από την έκδοση Ντελλαπόρτας, *Ερωτήματα καὶ ἀποκρίσεις*

*Ἐπίστευγα, καλὲ ἄνθρωπε, νὰ ἠξέυρης τί ἔναι ὁ φθόνος...
καὶ πόσους ἐξενίτευσεν ἀπὸ τὰ γονικά των.*

Ἡ Ἀλήθεια, γιὰ νὰ ἐξηγήσει λεπτομερῶς τὴν ἐννοια τοῦ φθόνου ποῦ φωλιάζει στὶς οικογένειες, ἔχοντας ολέθριες συνέπειες, φέρνει ὡς παραδείγματα ἱστορίες ἀπὸ τὴν Παλαιὰ Διαθήκη· πῶς συγκεκριμένα, ἀναφέρει τὴν ἱστορία τοῦ Ἄβελ καὶ τοῦ Κάιν (339 – 355), ἀλλὰ καὶ τὸ τραγικὸ τέλος τοῦ Ἰωσήφ, ὁ ὁποῖος φονεύτηκε ἀπὸ τὰ ἀδέρφια τοῦ ἐξαιτίας τοῦ μίσους ποῦ ἔτρεφαν γι' αὐτόν (403 – 480). Ἐπειτα, ἀφορμώμενη ἀπὸ ἓνα ἱστορικὸ γεγονὸς τῆς ἐποχῆς τοῦ ποιητῆ, τὸν ἀδικο θάνατο ἐνὸς ευγενῆ,¹⁴⁵ θέλει νὰ τὸν προειδοποιήσει ξανά γιὰ τὰ ἐχθρικά αἰσθήματα ποῦ προκαλοῦνται ἀνάμεσα σὲ συγγενεῖς (559 – 563).

Ἐπίσης, στους στίχους 1398 – 1523 ὁ ποιητῆς συζητᾷ με τὴν Ἀλήθεια γιὰ τὶς καλές καὶ τὶς πονηρές γυναῖκες.¹⁴⁶ Ἡ Ἀλήθεια τὸν συμβουλεύει γιὰ τὸ πὼς θὰ προστατευτεῖ ἀπὸ τὴ δολιότητα καὶ τὸν ἐρωτᾷ τους. Φαίνεται πάντως ὅτι ὁ ἴδιος ἐνστερνίζεται τὴν ἀποψη, πὼς εἶναι θέλημα Θεοῦ νὰ σμίξει ὁ ἄνδρας με τὴ γυναῖκα γιὰ νὰ ἀποκτοῦν ἀπογόνους. Ὁ Θεὸς εὐλόγησε τὸν γάμο με τὴ νόμιμη σύζυγο, ὁμῶς δὲν ἀποδέχεται τὶς συναναστροφές με τὶς ὑποῦλες γυναῖκες (1538 – 1540). Ἡ Ἀλήθεια, σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο, περιγράφει τὸν τρόπο συμπεριφορᾶς ἐνὸς ἀνδρα, ἀφενὸς πρὸς τὴ σύζυγό του καὶ ἀφετέρου πρὸς τὶς ἄλλες γυναῖκες (1572 – 1580):

*Πρέπει λοιπὸν τοῦ καθενὸς ἀνθρώπου ἐδῶ εἰς τὸν κόσμον,
τὴν ἔχει σύζυγον γυνή, τὴν εὐλογητικὴν του,
νὰ τὴν κρατῆ, νὰ τὴν ποθῆ ὡς σάρκα ἐδικὴν του
καὶ νὰ μὴδὲν ὀρέγεται ἄλλην γυναῖκα ξένη,
νὰ μὴ χωρίζῃ ἀνδρόγυνα, νὰ μὴ ἀτιμώνῃ χῆρες
καὶ νὰ προσέχη, ὡς δύνεται, ἀπὸ τὰς παιδοποῦλες,
νὰ μὴ τὰς φθείρῃ ὁ ἄτυχος, τὴν παρθενίαν νὰ χάσῃ
καὶ ἐκεῖνες νὰ ἀπομείνουσιν ἄτυχες εἰς τὸν κόσμον,
ὠνειδισμένες περισσὰ καὶ καταφρονημένες.*

Ἔτσι, οφείλει κανεὶς νὰ ἀγαπᾷ καὶ νὰ προστατεύει τὴ σύζυγό του, σαν τὸ σῶμα του, νὰ μὴ ἐπιθυμῆ ἄλλη γυναῖκα, νὰ μὴ θεωρεῖται υπαίτιος γιὰ τὸν χωρισμὸ

¹⁴⁵ Γιὰ τὴν ἱστορία τοῦ Marsilio de Carrara, βλ. Μανούσακας, *Λεονάρδος Ντελλαπόρτας*, 95

¹⁴⁶ Στὸ συγκεκριμένο χωρίο ἐντοπίζεται ἓνας ἐγκιβωτισμένος καθρέφτης γυναικῶν. Γιὰ τὸν ὄρο βλ. Καπλάνης «Καθρέφτες γυναικῶν», 295 – 316 καὶ Σταυρακοπούλου, *Ἐπαινος*, 21 – 40

άλλων ζευγαριών και τέλος να σέβεται τις χήρες και τις νεαρές κοπέλες. Ο ποιητής συμφωνεί με τα λεγόμενά της, αφού και ο ίδιος διατείνεται πως είναι πρόπον να υπάρχει σεβασμός (1603 – 1605), παρόλο που ανάμεσα σε πολλά ζευγάρια, ενώ αρχικά ήταν αγαπημένα, ξεσπούν καβγάδες, με κυριότερη αιτία την αλλαγή συμπεριφοράς και προτεραιοτήτων των γυναικών (1606 – 1622):

*Ἀμὲ πολλάκις εἶδα ἐγὼ συχνέα εἰς τὸν κόσμον τοῦτον,
ὅτι πολλοὶ ἐπαντρεύτησαν καὶ ἔσμιζασιν ἀλλήλως...
διὰ τὴ ἤθελεν ἡ ἀρχόντισσα εἰς τοὺς γάμους νὰ παγαίνη,
συχνέα εἰς τὰς παραδιάβασες καὶ καλοστολισμένη,
νὰ ἀναμελᾷ τὸν κάματον <καὶ τὸ> νοικοκυρᾶτον...
Λοιπὸν ἀνάγκη πέπτει τοῦ ἀλλόθεν νὰ ἐντρανίζη,
νὰ ἐλῆσμονᾷ τῆς δὶγνωμῆς τὴν δολομηχανίαν.*

Στο άκουσμα αυτών των λόγων, η Αλήθεια, δυσαρεστείται και συμβουλεύει τον ποιητή να αγαπά, να σέβεται και να λατρεύει σαν καθαρό χρυσάφι τη σύζυγό του, δοξάζοντας τον Θεό για την τύχη του, σε περίπτωση που και αυτή τρέφει τα ίδια συναισθήματα, φροντίζει για την υγεία του και για τις καθημερινές δουλειές (1630 – 1648):

*Τὴν ἔχεις σύζυγον γυνήν, τὴν εὐλογητικὴν σου,
αὐτόννην, τὴν ἐπόταξες μὲ τοῦ Θεοῦ τὴν χάριν,
ἀγάπα τὴν ὡσπερ ἐσέν, ὅτι καὶ αὐτὸ χρεωστεῖς το...
Λιθάρι ἔναι ἀτίμητον ἢ εὐγενικὴ γυναίκα
καὶ λυχνιτάριν καθαρὸν, τὸ ἰσπίτιν σου νὰ φέγγη,
ὡς φέγγει, μάθε, ὁ ἀύγερινὸς καὶ ὁ ἥλιος τὴν ἡμέραν.*

Στον αντίποδα των συνετών γυναικών υπάρχουν αυτές που είναι πονηρές και άπιστες, (1649 – 1676):

*Τέτοιαν ἂν ἔχῃς, ἄνθρωπε, μηδὲν τὴν ἀχαμνίζῃς...
Ἄν ἔν' καὶ ἰδῆς τὴν ποηρὴν, ἄτακτην, ἀκαμάτριαν,
τότε μηδὲν τὴ συμπονῆς, ἀνηλεῶς τὴν δέρνε...
ἂς εἶσαι μὲ τοὺς ἄτυχους καὶ κλαῖε τὸ ριζικόν σου
καὶ παρεκάλει τὸν Θεὸν νὰ σὲ παρηγορήσῃ.*

οι οποίες συναναστρέφονται με ξένους άνδρες και δε σέβονται τον σύζυγό τους, δίνοντας προτεραιότητα στην προσωπική τους διασκέδαση. Ο μόνος που μπορεί να συνεντίσει μια τέτοια γυναίκα είναι ο σύζυγός της, ο οποίος δικαιούται να την αγριοκοιτάζει και να της φέρεται σαν να ήταν υποτελής του, αφήνοντάς τη δίχως καινούρια ρούχα. Στο τέλος, η Αλήθεια προτείνει και τον ξυλοδαρμό ως μέσο εκλογίκευσης των γυναικών. Ο ποιητής εξακολουθεί να κατηγορεί το γυναικείο φύλο για προδοσία και απιστία, φέρνοντας ως παράδειγμα την ιστορία μιας χήρας που ξέθαψε τον σύζυγό της, για χάρη του εραστή της (1677 – 1759). Η Αλήθεια, επιδιώκει στη συνέχεια να του αποδείξει την ύπαρξη γυναικών, που υμνήθηκαν από την ιστορία, οι οποίες φέρουν χαρακτηριστικά όπως η σωφροσύνη, η ταπείνωση, η εγκράτεια και η βαθιά θρησκευτικότητα (1775 – 1905, 1906 – 1915, 1916 – 1926, 1927 – 1942). Εντούτοις, ο ποιητής δεν πείθεται εξ ολοκλήρου, γι' αυτό παραθέτει μια ιστορία με πρωταγωνιστή τον σοφό Σολομώντα θέλοντας να αποδείξει πως πηγή όλων των κακών είναι οι γυναίκες. Μέσα στην ιστορία διαβάσει κανείς τα λόγια του συζύγου που του ζητήθηκε να σκοτώσει τη γυναίκα του, αλλά επικαλούμενος την αγάπη του, αρνήθηκε (2011 – 2015):

*Δὲν τὴ σκοτώνω, ἂν ἔμελλε νὰ κακοθανάτισω
καλλιὰ ἔχω τὴ γυναῖκα μου παρὰ νὰ βασιλεύσω,
καλλιὰ ἔχω τὴ γυναῖκα μου παρὰ νὰ λάβω δόξαν,
καλλιὰ ἔχω τὴ γυναῖκα μου τὴν εὐλογητικὴν μου
παρὰ νὰ λάβω χρήματα, ἀσήμια καὶ χρυσάφια.
ἂς ἔχω τὴν γυναῖκα μου καὶ ἂς ἔχω καὶ πτωχεῖαν.*

Δυστυχώς, η γυναίκα συμπεριφέρθηκε με μοχθηρότητα και προκειμένου να αποκτήσει τα πλούτη που της έταξαν, σκόπευε να σκοτώσει τον σύζυγό της, αλλά στο τέλος αποκαλύφθηκε (2075 – 2076). Η δολιότητα των γυναικών επιβεβαιώνεται και στους στίχους 2109 – 2115, όπου παρατίθεται η ιστορία μιας γυναίκας που κατάφερε με κάποιο σχέδιο να εγκλωβίσει έναν δαίμονα. Βέβαια, μέσα στην κοινωνία εντοπίζονται και παραδείγματα γυναικών, όπως οι μαθήτριες του Χριστού, που εγκατέλειψαν τα εγκόσμια, για να Τον ακολουθήσουν (2144 – 2146):

*Τὸν κόσμον καὶ τὰ κοσμικὰ καὶ συγγενοὺς καὶ φίλους
πλοῦτον, χαρὰν καὶ εὐημερίαν ἐκεῖνες ἐξεφῆκαν
καὶ, ὡσὰν ἀκούεις, ἐγίνοντα μαθήτριες τοῦ Κυρίου.*

Η συζήτηση των δύο προσώπων, ως προς το θέμα της οικογένειας, ολοκληρώνεται με την Αλήθεια να συμβουλεύει τον ποιητή να αποφεύγει τα πάθη και ειδικά την πορνεία που θεωρείται ένα από τα πιο βαριά αμαρτήματα και παράλληλα ενισχύει την άποψή της περί τιμιότητας και ευλογίας του νόμιμου γάμου, με μια ρήση προερχόμενη από τον Απόστολο Παύλο (2546):

Ὁ γάμος τίμιος ἐστίν, ἀμίαντος ἡ κοίτη.

Στα *Ἐρωτήματα* εντοπίζονται, επίσης, αρκετές αναφορές στο θέμα του πλούτου. Ο ποιητής γνωστοποιεί και σχολιάζει καταστάσεις του παρελθόντος και της εποχής του που σχετίζονται άμεσα με τα πλούτη ή την απώλειά τους. Οι αναφορές του ποιητή στο θέμα ξεκινούν από πολύ νωρίς, σχεδόν από τους πρώτους εισαγωγικούς στίχους (144 – 277). Σε αυτούς η ψυχή συμβουλεύει το κορμί να υπομένει τις δυστυχίες, καθώς ο Θεός επιτρέπει να περνούν οι άνθρωποι τέτοιες δοκιμασίες, για να ελέγχει την βαθιά και ειλικρινή πίστη τους. Για να δικαιολογηθεί, η ψυχή φέρνει ως παράδειγμα την ιστορία του Ιώβ, ο οποίος ενώ χαιρόταν τα αμέτρητα πλούτη και την οικογένειά του, ξαφνικά έχασε τα πάντα, μετά από μια πειρατική επιδρομή (237 – 242):

*Ὡσπερ ἐποῖκεν ὁ Ἰώβ ὁ φρόνιμος ἐκεῖνος,
ὅπου ἦτον πλούσιος, μὲ πολὺν ἀσήμιν καὶ χρυσάφιν,
μαργαριτάρια καὶ βλαττία, χρήματα καὶ παιδιά.
Δούλους, δουλίδες περισσὲς εἶχεν εἰς τὴν ζωὴν του
καὶ ὁ διάβολος ἐφθόνησε, ἐπῆραν τα οἱ κρουσάροι
καὶ ἀπέμεινεν πτωχούτσικος, ὥσπερ καὶ ἐγεννήθη.*

Ο Θεός, όμως, για να ανταμείψει την υπομονή του, του επέστρεψε τα χαμένα πλούτη και μάλιστα τα εκατονταπλασίασε, προσφέροντάς του πολλά παιδιά, δόξα και τιμή.

Ο ποιητής αναρωτιέται γιατί, ενώ ποτέ δεν είχε παρανομήσει, βρέθηκε τώρα έκπτωτος του αξιώματός του. Η Αλήθεια του απαντά πως, κατά τη διάρκεια της ανθρώπινης ζωής, τίποτα δεν παραμένει σταθερό, διότι τα πάντα μπορούν να μεταβληθούν (545 – 546). Για να επιβεβαιώσει τα λόγια της, η Αλήθεια του διηγείται ιστορίες ένδοξων και πλούσιων ανδρών, που εν μία νυκτί έχασαν τα πάντα. (535 – 627).

Ο ποιητής εξακολουθεί να προβληματίζεται για την αιτία που ο δικαστής τον

έκρινε ένοχο και βρέθηκε στη φυλακή (1001 – 1011). Στο σημείο αυτό επανέρχεται το ζήτημα των άπληστων δικηγόρων, όπως παρουσιάστηκε και στο έργο του Σαχλίκη. Εντοπίζονται και εδώ αρκετές ομοιότητες με όσα υποστήριξε ο ομότεχνός του. Αν ένας δικηγόρος είναι φύσει φιλοχρήματος και ύπουλος, πλησιάζει με δολερούς σκοπούς τους πελάτες του, ούτως ώστε να αποκομίσει όσο το δυνατόν περισσότερα. Φτάνει μάλιστα στο σημείο να αναβάλλει επ' αόριστον την εκδίκαση της υπόθεσης, έως ότου λάβει τα δώρα του (1032 – 1034):

*Διαπὰς ἂν ἔχη ὑπέρπυρα, νὰ ἴναι καὶ στολισμένος,
πάντα εἰς τὸ νοῦ του μελετᾷ τὸ πῶς νὰ τὸν κομπώσῃ,
νὰ ἐπάρῃ ἀπὲ τὰ ροῦχα του καὶ ἀπὸ τὰ ὑπέρπυρά του.*

και (1057 – 1059):

*Ἄν ποίσω ἀπόφασιν, δώσω γοργὸν τὸ δίκαιον
ἐκεῖ ὅπου μέλλει νὰ γενῆ, τίποτε δὲν κερδίζω
πάλι ἂν τοὺς κρίνω σύντομα, τίποτε οὐκ ἐφελοῦμαι.*

Η απληστία των δικηγόρων είναι τόσο μεγάλη που αποφασίζουν να προσφέρουν τις υπηρεσίες τους στον αντίδικο, αν ο πελάτης τους δεν τους έχει δωροδοκήσει όλο αυτό το διάστημα (1072 – 1080). Ο αντίδικος, επειδή βρίσκεται σε δυσμενέστατη θέση, αποφασίζει να τους εξαγοράσει και κατ' επέκταση να αθωωθεί (1088 – 1092):

*Αὐτός, θεωρῶντα τὸ ἄδικον, διὰ νὰ τὸ ποίσῃ δίκαιον,
πέμπει του ἐξένια περισσά, δόσια παμφουμισμένα
παραλαμβάνει τὰ ὁ κριτῆς καὶ εἰς μίαν τὰ δύο του μάτια
τυφλώνονται καὶ οὐδὲν θεωρεῖ καὶ εἰς μίαν παραστρατίζει,
κάμνει τὸ δίκαιον ἄδικον, μόνο ὡς διὰ τὰ δῶρα.*

Ο Ντελλαπόρτας, μεταξύ άλλων, επισημαίνει πως, προτού φυλακιστεί, ασκούσε και ο ίδιος το επάγγελμα του δικηγόρου. Τονίζει παρολ' αυτά, πως κατά τη διάρκεια της καριέρας του, ποτέ δεν χρηματίστηκε. Αντιθέτως, ασκούσε το λειτούργημά του με σύνεση και αφοσίωση στους νόμους και για να επιτείνει τη δήλωσή του ορκίζεται στο όνομα του Θεού (1227 – 1230):

*Ποτὲ νὰ εὐρέθην εἰς ἐμὲν ἀσήμιν ἢ χρυσάφιν,
νὰ ποίσω σχίμα τίποτες ἐγὼ κατὰ τοῦ νόμου,
ἔς ἐτοῦτο φέρνω μάρτυραν τὸν ποιητὴν τοῦ κόσμου,
ὅπου ἔναι Κύριος καὶ Θεὸς καὶ μόνος καρδιογνώστης.*

Ἡ αφοσίωση καὶ ἡ ἀγάπη που ἐδείχνε στο λειτούργημά του δεν του επέτρεπαν νὰ ζητᾶ χρήματα ἀπὸ τους φτωχοὺς, τις χήρες καὶ τὰ ὄρφανὰ, άτομα ανεξαρτήτως θρησκείας που ζητούσαν τις υπηρεσίες τους (1233 – 1236). Ὁ Ντελλαπόρτας δεν ἄλλαξε τὴ νοοτροπία καὶ τὸν τρόπο ἐργασίας του, σε ἀντίθεση με τὸν Σαχλίκη, ὁ ὁποῖος δηλώνει στὴν αὐτοβιογραφία του ὅτι ἀρχισε νὰ ζητᾶ πληρωμὴ ἀπὸ τους οικονομικά ἀδύνατους, μετὰ τις πιέσεις τῶν συναδέλφων του (βλ. *Ἀφήγησις παράξενος*, 264 – 276).

Ἐνα ἐκτενὲς μέρος τοῦ διαλόγου (2276 – 3118) ἀφιερώνεται στις ἐρωτήσεις τοῦ ποιητῆ περὶ ψυχικῆς σωτηρίας τοῦ ἀνθρώπου. Ἡ Ἀλήθεια προθυμοποιεῖται νὰ του ἀπαντήσῃ, καὶ στηριζόμενη στις Δέκα Ἐντολές, τὸν προτρέπει νὰ πουλήσῃ τὴν περιουσία του καὶ νὰ τὴ μοιράσῃ στους φτωχοὺς, θέλοντας νὰ του ἀποδείξῃ πως ἡ ἐλεημοσύνη εἶναι ἕνας τρόπος ψυχικῆς σωτηρίας καὶ κατοχύρωσης μιᾶς θέσης στὸν Παράδεισο (2335 – 2342):

*Ἵπαγε, πούλησον λοιπὸν ὅλα τὰ ὑπάρχοντά σου
καὶ διασκόρπισον πτωχοῖς, ταῦτα ἀκουλούθησέ μου
καὶ θέλεις εὔρει θησαυρὸν στὸν οὐρανὸν ἀπάνω. ...
Μακάριοι οἱ ἐλεήμονες, ὅτι καὶ αὐτοῦνοι, λέγω,
ἐπάρει θέλουν ἔλεον ἐκ τὸν Θεὸν τὸν μέγαν.*

Μετὰ τὴν πώληση τῆς περιουσίας, σειρά ἔχει ἡ φιλανθρωπία πρὸς τους δούλους καὶ τους φτωχοὺς. Σε αὐτοὺς συμπεριλαμβάνονται, ἐπίσης, οἱ ἄποροι γείτονες, οἱ φυλακισμένοι καὶ οἱ μοναχοί (2353 – 2357):

*Ἄν ἔν' καὶ ἰδῆς πτωχὸν τινὰ καὶ στάμενα νὰ μὴ ἔχη
καὶ νὰ πεινᾷ καὶ νὰ διψᾷ, σύντομα τάγισέ τον,
πότισε καὶ θεράπευσε καὶ ἄφῃσ' τον νὰ ὑπαγαίνῃ.
Πτωχὸν ἂν ἔχῃς γείτονα, πρίτου νὰ σοῦ ζητήσῃ,
δός του, ἄνθρωπε, ἐκ τὸ δύνεσαι, δός του, κυβέρνησέ τον.*

και (2364 – 2368):

*Ἄν εἶσαι πλούσιος, ἄνθρωπε, δύνεσαι νὰ χαρίζῃς,
αὐτὰ πτωχῶν τὰ χάριζε, αὐτὰ πτωχῶν τὰ δίδε,
τάγιζε, φαγοπότιζε καὶ τοὺς φυλακισμένους,
τοὺς μοναχοὺς, τὰς μοναχάς, ὅπου τὸν Θεὸν δουλεύουν.*

και (2376 – 2395):

*Ἄν ἔν' καὶ βλέπῃς ἄνθρωπον, γυμνήν νὰ δείχνῃ σάρκα,
ροῦχον νὰ μὴ ἔχῃ ὁ δυναστυχῆς, τὴν σάρκα νὰ σκεπάσῃ, ...
δός του νὰ φάῃ τοῦ ταπεινοῦ καὶ ἐκ τὰ παλαιόρρουχά σου
σκέπασε ἐσὺ τὴν σάρκα του καὶ ἐκ τὰ ποδήματά σου
ἀτός σου μὲ τὰ χέρια σου δός του καὶ πόδεσέ τον.*

Φυσικά, ἕνας φιλόσοφος δεν θα πρέπει να λησμονεῖ και τους φτωχοὺς συγγενεῖς του, τους οποίους θα συντρεῖξει ωρύτερα ἀπὸ οποιονδήποτε ἀγνωστο (2396 – 2401):

*Ἄν ἔχῃς πάλιν συγγενῆν νὰ ἔχῃ πτωχείαν μεγάλην,
να ἔχῃ γυναῖκα καὶ παιδιά καὶ ἀτὸς ψωμὶ νὰ μὴ ἔχῃ
νὰ δώσῃ τῆς γυναίκας του, λέγω, καὶ τῶν παιδιῶν του,
σπούδαζε, δός του σύντομα, καλοκυβέρνησέ τον,
μὴ τὸν ἀφήσῃς κἂν ποσῶς διὰ ζένο νὰ πεινάσῃ,
σπλαγχνίσου αὐτὸν πρωτύτερα, λέγω, παρὰ τοὺς ζένους.*

Ἐνα ἀπὸ τα επτά θανάσιμα αμαρτήματα που η Αλήθεια προειδοποιεῖ τον ποιητὴ νὰ ἀποφεύγει πάση θυσία εἶναι η φιλαργυρία. Τονίζει λοιπὸν το ἐξῆς (2467 – 2469):

*Δεινὸν γὰρ πάντων τῶν κακῶν ἔν' ἡ φιλαργυρία,
δεινὸν θηρίον καὶ φοβερὸν ἐδῶ εἰς τὸν κόσμον τοῦτον.
Πᾶς ἄνθρωπος φιλάργυρος φιλόσοφος οὐκ εἶναι.*

Στα θανάσιμα αμαρτήματα περιλαμβάνεται και η δυναστεία των τυράννων, που κακομεταχειρίζονται τον λαό τους, για να πλουτίζουν σε βάρος του. Καυχῶνται βέβαια, πως ὅ,τι ἀπέκτησαν οφείλεται στη σύνεσή τους (2507 – 2512):

*Καὶ ὄντε πλουτίσων περισσά, λέγω σε, αὐτοὶ οἱ δυνάστες,
καυχοῦνται ὅτι ἐπλουτίσασιν μὲ φρόνεσιν τὴν ἔχουν, ...
διότι μὲ παραρπαζίεις καὶ δυναστεῖες τὲς κάμνουν,
καὶ ζοῦρες καὶ πολλὰ κακὰ πλουτίζουσιν ἀδίκως.*

Ἡ τελευταία αναφορά στον πλούτο, που εντοπίζεται στο ποίημα, σχετίζεται με την πάταξη της κλοπῆς, ενός ἀκόμη ἀμαρτήματος. Ὅσοι ἐπιδίδονται σε τέτοιες πράξεις οφείλουν να συνετιστοῦν καὶ να ἐργαστοῦν σκληρά για να ἀποκτήσουν τα πρὸς το ζην (2532 – 2533):

*Λοιπόν, οἱ κλέπται, παύσετε ἐκ τὸν τοιοῦτον δρόμον
καὶ μὲ τὸν ἴδιον ἴδρωταν κοπιάζετε νὰ ζῆτε.*

Το θέμα της φιλίας δεν ἀπασχόλησε πολὺ τον Ντελλαπόρτα στον ἴδιο βαθμὸ με τον Σαχλίκη. Ὁ τελευταῖος βίωσε τη φιλία ὡς μια τραυματική ἐμπειρία, καθὼς οἱ φίλοι του τον πρόδωσαν καὶ γι' αὐτὸ ἀφιέρωσε σε αὐτὴν ἓνα ολόκληρο ποίημα. Ἀντιθέτως, ὁ Ντελλαπόρτας, ἐνῶ ἔχει βιώσει παρόμοιες καταστάσεις, ἀναφέρεται σε αὐτές σε ελάχιστα σημεῖα των *Ἐρωτήματων*.

Ὁ ποιητής, ὄντας ἐγκλειστος στη φυλακή, συνειδητοποίησε πὼς ἡ εὐκρινῆς ἀγάπη καὶ ἡ ἀλληλεγγύη ἔχει ἀπωλέσει. Ἐνας βασικὸς παράγοντας που τον οδήγησε σ' αὐτὸ το συμπέρασμα, ἦταν ἡ ἀδίκη στάση του δικαστῆ του, με τον ὁποῖο τον συνέδεαν φιλικὰ συναισθήματα. Ἡ Ἀλήθεια του υπενθυμίζει πὼς τα αἰσθήματα του δικαστῆ δεν ἦταν ἀγνά ἀλλὰ δόλια, ἀφοῦ στο τέλος πρόδωσε τη φιλία τους καὶ καταδίκασε τον ποιητὴ σε φυλάκιση (829 – 832):

*Ὅτῳς αὐτὸς ἀνώτερος τῆς ἐκείνου κακίας
καὶ πονηροῦ φαυλότερος ἐφάνη πρὸς ἐσέναν·
καὶ τὸ μὲν σκῆμα φίλος σου φαινόμενος ἐκεῖνος,
ἐχθρὸς ἠύρεθην ὕστερον μὲ πᾶσαν πανουργία.*

Στο τέλος της συζήτησης, ὁ ποιητής ευχαριστεῖ την Ἀλήθεια που τον ἐπισκέφθηκε στο κελί του, κάτι που δεν ἔχει κάνει κανένας ἀπὸ τους παλιούς, ἐμπιστους φίλους του. Ἐπανέρχεται ξανά το θέμα, που ἀνέπτυξε καὶ ὁ Σαχλίκης, που ἀφορὰ τους ἀνθρώπους, οἱ ὁποῖοι στις δύσκολες στιγμὲς ἀπαρνήθηκαν τους φίλους τους, τους ἀφήσαν ἀβοήθητους, δίχως παρηγοριά καὶ ἐμψύχωση (2280 – 2286):

ὅπου ἔχω τώρα τρίμηνον στὸ σκοτεινὸν ἰσπίτι,
πλέον οὐ' ἐνετράνισα, οὐδὲ τὴν Χώραν εἶδα,
οὐδὲ δενδρά, οὐδὲ πηγὴν, ἀλλὰ οὐδὲ χλωρασία,
ἀλλὰ οὐδὲ φίλον μου πιστόν, νὰ ῥθῃ νὰ μοῦ σιμῶση,
νὰ κάτση τάχα μετὰ μέν, νὰ μὲ παρηγορήσῃ
καὶ νὰ θλιβῇ τὸν πόνον μου, ὡς πολεμοῦν οἱ φίλοι,
ὡς ἔναι χρέος νὰ πολεμοῦν οἱ φίλοι οἱ ἐμπιστευμέν.

IV. Μαρίνος Φαλιέρος

Ο Μαρίνος Φαλιέρος¹⁴⁷ γεννήθηκε γύρω στο 1395 στον Χάνδακα της Κρήτης και καταγόταν από τη γνωστή οικογένεια των Φαλιέρ που ανήκε στην κοινωνική τάξη των *nobili veneti*.¹⁴⁸ Έλαβε τη βασική μόρφωση στα λατινικά και τα ιταλικά.¹⁴⁹ Σε νεαρή ηλικία έχασε τον πατέρα του και ανέλαβε τη διαχείριση της περιουσίας του.¹⁵⁰ Νυμφεύθηκε τη Φιορέντζα Τζένο και απέκτησε μαζί της εννιά παιδιά.¹⁵¹ Ο Φαλιέρος θεωρείται ένας από τους μεγαλύτερους βενετοκρητικούς φεουδάρχες του 15ου αιώνα,¹⁵² εντούτοις, φαίνεται πως τα τελευταία χρόνια της ζωής του αντιμετώπιζε σοβαρά οικονομικά προβλήματα.¹⁵³ Εξαιτίας των στενών σχέσεων με τη Βενετία,¹⁵⁴ πάντρεψε και κάποια από τα παιδιά του με μέλη των πιο σημαντικών βενετικών, αλλά και κρητικών αριστοκρατικών οικογενειών.¹⁵⁵ Ο Μαρίνος Φαλιέρος θεωρείται ότι πέθανε μεταξύ 15 Μαρτίου και 30 Ιουνίου 1474.¹⁵⁶

Ο Μαρίνος Φαλιέρος συνέθεσε τα πέντε γνωστά¹⁵⁷ του έργα μεταξύ του 1418 και του 1430.¹⁵⁸ Στο είδος των ερωτικών ονείρων, το οποίο πρώτος ο Φαλιέρος εισήγαγε στην ελληνική λογοτεχνία, ανήκουν δύο έργα· η *Ιστορία και όνειρο*, η οποία αποτελείται από 758 στίχους και παραδίδεται από τρία χειρόγραφα, το Ambrosianus gr. Y 89 sup., το Vaticanus gr. 1563 και το Neapolitanus gr. III B 27 και το *Ερωτικόν ένύπνιον*, αποτελούμενο από 130 στίχους, το οποίο παραδίδεται από το χειρόγραφο Neapolitanus gr. III B 27.¹⁵⁹ Επιπλέον, συνέθεσε τη *Ρίμα παρηγορητική*.¹⁶⁰ Αυτή αποτελείται από 302 στίχους και παραδίδεται από τρία χειρόγραφα, το Ambrosianus gr. Y 89 sup., το Laurentianus Ashburnh. gr. 1549 και το Neapolitanus gr. III B 27 και είναι το μοναδικό δείγμα παρηγορητικού κειμένου στην πρώιμη κρητική

¹⁴⁷ Για μια γενική θεώρηση της ζωής του Μαρίνου Φαλιέρου βλ. van Gemert, «Ο Βενετός ευγενής», 785 – 786 και «Πρόδρομοι», 70 – 74

¹⁴⁸ van Gemert, «Μαρίνος Φαλιέρος», 221

¹⁴⁹ van Gemert, «Μαρίνος Φαλιέρος», 221

¹⁵⁰ van Gemert – Bakker, *Λόγοι II*, 14 – 15

¹⁵¹ Για την οικογένεια του Φαλιέρου βλ. van Gemert – Bakker, *Λόγοι II*, 17 – 19

¹⁵² van Gemert, «Ο Βενετός ευγενής», 785

¹⁵³ van Gemert, «Μαρίνος Φαλιέρος», 224

¹⁵⁴ Για τις σχέσεις του Φαλιέρου με τη Βενετία βλ. van Gemert, «Ο Βενετός ευγενής», 785 – 786 και Κακλαμάνης, *Κρητική ποίηση*, 236 – 237

¹⁵⁵ van Gemert, «Ο Βενετός ευγενής», 795

¹⁵⁶ Κακλαμάνης, *Κρητική ποίηση*, 237

¹⁵⁷ Στον Φαλιέρο αποδίδεται και ένα ακόμη έργο η *Ριμάδα κόρης και νιοῦ*, αλλά αυτή η άποψη δεν είναι εντελώς αξιόπιστη. βλ. van Gemert, «Πρόδρομοι», 72

¹⁵⁸ van Gemert, «Πρόδρομοι», 70

¹⁵⁹ Για την έκδοση των κειμένων βλ. Φαλιέρος Μ., *Ερωτικά όνειρα. Κριτική έκδοση με εισαγωγή, σχόλια και λεξιλόγιο Arnold van Gemert*, [Βυζαντινή και Νεοελληνική βιβλιοθήκη-4], Αθήνα 2006

¹⁶⁰ Για την έκδοση του κειμένου βλ. van Gemert A. F. – Bakker W. F., «Marinos Phalieros' *Ρίμα παρηγορητική*», στο *Studia Byzantina et Neohellenica Neerlandica*, Leiden, Brill, 1972, 74 – 195

λογοτεχνία.¹⁶¹ Το επόμενο έργο του τιτλοφορείται *Θρήνος εις τὰ Πάθη και την Σταύρωσιν τοῦ Κυρίου και Θεοῦ και Σωτήρος ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ*.¹⁶² Αποτελείται από 404 στίχους και παραδίδεται από ένα χειρόγραφο, το Tubingensis Mb 27.¹⁶³ Το ποίημα είναι ένα μοιρολόι της Παναγίας και θεωρείται το πρώτο δείγμα του έμμετρου θεάτρου στην κατηγορία του θρησκευτικού δράματος.¹⁶⁴ Τέλος, οι *Λόγοι διδακτικοὶ τοῦ πατρὸς πρὸς τὸν υἱὸν*, ανήκουν στο είδος της ηθικοδιδασκτικής παραινετικής ποίησης.¹⁶⁵ Αποτελούνται από 326 στίχους και παραδίδεται από ένα χειρόγραφο, το Vallicellianus gr. 39.¹⁶⁶

Ο Φαλιέρος επέλεξε για τη συγγραφή των ποιημάτων του τον συνδυασμό της δημώδους ελληνικής γλώσσας, εμπλουτισμένη με το κρητικό ιδίωμα, και του παραδοσιακού πολιτικού στίχου.¹⁶⁷ θεωρείται μάλιστα ο πρώτος βενετός ευγενής που επιχείρησε κάτι τέτοιο.¹⁶⁸ Από τη γραφή του πάντως εντοπίζονται σε μικρό βαθμό τα λόγια στοιχεία, προερχόμενα από επιρροές της εκκλησιαστικής γλώσσας.¹⁶⁹

Καθώς οι *Λόγοι διδακτικοὶ* ανήκουν στο είδος της ηθικοδιδασκτικής παραινετικής λογοτεχνίας, περιέχουν αρκετές αναφορές στα θέματα της οικογένειας του πλούτου και της φιλίας. Στο κείμενό του παραθέτει αρχικά ένα σύνολο νουθεσιῶν, οι οποίες απευθύνονται στον πρωτότοκο γιο του, τον Μάρκο,¹⁷⁰ και σχετίζονται με τη θρησκευτική διδασκαλία. Αρχικά, ο ποιητής αναφέρεται στη σχέση, που πρέπει να έχει ο γιος του με τον Θεό και την εκκλησία και στη συνέχεια αναπτύσσει το θέμα των επτά θανάσιμων αμαρτημάτων και των αρετών. Έπειτα, ακολουθεί το κομμάτι των πρακτικῶν συμβουλῶν. Αυτές αφορούν την καθημερινή

¹⁶¹ van Gemert – Bakker, *Λόγοι II*, 25 – 26 και van Gemert «Πρόδρομο», 73. Για τη χειρόγραφη παράδοση του κειμένου βλ. Κακλαμάνης, *Κρητική ποίηση*, 253

¹⁶² Για την έκδοση του κειμένου βλ. van Gemert A. F - Bakker W. F. και., *Μαρίνος Φαλιέρος, Θρήνος εις τὰ Πάθη και την Σταύρωσιν τοῦ Κυρίου και Θεοῦ και Σωτήρος ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ, Κριτική έκδοση, με εισαγωγή, σχόλια και λεξιλόγιο*, Ηράκλειο 2001

¹⁶² Για τη χειρόγραφη παράδοση του κειμένου βλ. Κακλαμάνης, *Κρητική ποίηση*, 258

¹⁶⁴ van Gemert – Bakker, *Λόγοι II*, 24 – 25 και van Gemert, «Συμβολή», 157

¹⁶⁵ Για την έκδοση του κειμένου βλ. van Gemert A. F. - Bakker W., *The Λόγοι Διδακτικοί of Marinos Phalieros. A critical edition with introduction, notes and index verborum*, Leiden 1977 και Φαλιέρος Μ., *Λόγοι Διδακτικοὶ τοῦ πατρὸς πρὸς τὸν υἱὸν. Επιμέλεια Arnold van Gemert, Wim Bakker*, (Παλαιότερα κείμενα της νεοελληνικής λογοτεχνίας -6-), Θεσσαλονίκη 2014

¹⁶⁶ Για τη χειρόγραφη παράδοση του κειμένου βλ. Κακλαμάνης, *Κρητική ποίηση*, 261 και Γεωργακόπουλος Δ. Σ., «Στίχοι των Λόγων Διδακτικῶν του Μαρίνου Φαλιέρου στον κώδικα Marc. gr. IV 38», *Ελληνικά* 62 (2012) 197 – 201

¹⁶⁷ Για την επιλογή του πολιτικού στίχου βλ. van Gemert, «Μαρίνος Φαλιέρος», 227 – 229

¹⁶⁸ Για τη γλώσσα του Φαλιέρου βλ. van Gemert – Bakker, *Λόγοι II*, 33 – 35 και van Gemert, «Ο Βενετός ευγενής», 786

¹⁶⁹ van Gemert, «Μαρίνος Φαλιέρος», 222

¹⁷⁰ van Gemert, «Ο Βενετός ευγενής», 786 και van Gemert – Bakker, *Λόγοι II*, 17 – 20

ζωή ενός άνδρα, την επιλογή της συζύγου, τη σωστή διαχείριση της περιουσίας, την ανατροφή των παιδιών και το ενδεχόμενο ενός δεύτερου γάμου, σε περίπτωση χηρείας. Στο τέλος το ποίημα ολοκληρώνεται με τον επίλογο.¹⁷¹

Οι πρακτικές συμβουλές, απόλυτα εκσυγχρονισμένες και ταιριαστές στον βενετοκρατικό κόσμο του Φαλιέρου, πηγάζουν κυρίως από την λατινική επιστολή, *De cura rei familiaris*, η οποία ίσως να γράφτηκε από τον Bernardus Silvester στη διάρκεια του 12^{ου} αιώνα, αν και το έργο αποδόθηκε αρχικά στον άγιο Βερνάρδο του Clairvaux.¹⁷² Το κείμενο φαίνεται πως ήταν αρκετά δημοφιλές, διότι παραδίδεται σε πολλά χειρόγραφα και εκδόσεις.¹⁷³ Το πιο πιθανό ήταν ο Φαλιέρος να είχε υπόψη του μια από τις διασκευές που κυκλοφορούσαν και τη χρησιμοποίησε στα σημεία του έργου που κάνει λόγο για τα θανάσιμα αμαρτήματα και τη ζωή ενός άνδρα,¹⁷⁴ χωρίς, όμως, να τη μιμηθεί πιστά, αφού προσέθεσε στο κείμενο και διάφορα *exempla*.¹⁷⁵ Επιρροές του ποιήματος του Φαλιέρου εντοπίζονται στο έργο μεταγενέστερων ποιητών, οι οποίοι είτε άντλησαν είτε ενσωμάτωσαν στίχους του, όπως στο έργο του Μάρκου Δεφαράνα, *Λόγοι διδακτικοί τοῦ πατρὸς πρὸς τὸν υἱόν*.¹⁷⁶

Ο Φαλιέρος, λοιπόν, επισημαίνει στον γιο του πως ο κάθε άνθρωπος θα βρεθεί κάποτε στο σταυροδρόμι της ζωής και θα πρέπει να επιλέξει, αν θα ακολουθήσει τον έγγαμο βίο ή τη μοναστική ζωή (145 – 150). Για την επιλογή της μοναστικής ζωής, ο Φαλιέρος δεν παρέχει στον γιο του πολλές συμβουλές, αντιθέτως, επιμένει περισσότερο στις νοθεσίες για την κοσμική ζωή, ξεκινώντας από τη συμβουλή για την επιλογή της συζύγου του. Σύμφωνα με τον Φαλιέρο, η κατάλληλη σύζυγος πρέπει να ανήκει σε οικογένεια ευγενών, ακόμη και αν δεν έχει περιουσία.¹⁷⁷ Επιπλέον, πρέπει να έχει σωματικές ικανότητες και γνώσεις για την καθημερινότητα και φυσικά να προέρχεται από ένα ευυπόληπτο οικογενειακό περιβάλλον (161 – 166).¹⁷⁸

*Απάνω εις όλα ευγενική γύρευε να την εύρεις
γιατί είναι δύσκολο κι αυτό, κάμε να το ηξεύρεις.*

¹⁷¹ van Gemert – Bakker, *Λόγοι II*, 21 – 22 και van Gemert – Bakker, *Λόγοι*, 17 – 20

¹⁷² Για το βασικό πρότυπο του κειμένου βλ. van Gemert «Πρότυπο», 367

¹⁷³ van Gemert «Πρότυπο», 368

¹⁷⁴ van Gemert «Πρότυπο», 370 – 372

¹⁷⁵ van Gemert «Πρότυπο», 381

¹⁷⁶ Για την απήχηση των *Λόγων Διδακτικών* βλ. van Gemert – Bakker, *Λόγοι II*, 30 – 31, van Gemert, «Λόγοι διδακτικοί», 244 – 245. Για την ενσωμάτωση των *Λόγων διδακτικών* στο ομώνυμο ποίημα του Μάρκου Δεφαράνα βλ. van Gemert – Bakker, *Λόγοι II*, 31 και van Gemert, «Λόγοι διδακτικοί», 240 – 241

¹⁷⁷ Για την ισχύουσα νομοθεσία περί γάμων βλ. van Gemert, «Ο Βενετός ευγενής», 789 – 790

¹⁷⁸ Όλα τα παραθέματα που ακολουθούν είναι αντλημένα από την έκδοση Φαλιέρου, *Λόγοι II*

*Ιδές τα έργα των γονιών και την υπερεσία
κι έπαρε ζόμπλιν απ' αυτούς οδιά την κορασία.
Μη λιμπηθείς πλουσότητα να σ' αγοράσει η κόρη,
αμέ τα έργα τα καλά και το κορμί της θώρει.*

Εφόσον ξεκινήσει ο έγγαμος βίος, ο ποιητής συμβουλεύει τον γιο του για τον τρόπο συμπεριφοράς των δύο συζύγων (167 – 174):

*Κι αφότις την ευλογηθείς και μετά σένα έρθει,
σαν κάθεσαι και κράξεις τη, πε της εισμιό να γέρθει
κι ας στέκει να σου αφοκραστεί κατά την χρεϊαν οπδ'ναι.
Κολάκευε κι αγάπα την και την καρδιά σου χώνε,
μήπως και πάρει θράσεμα δια την πολυσπλαχνία
και κάμει μέντα σαν το ζο εκ την αναπαψία.
Όλα ας καρατούν τα χέρια της και ας έχει τα κλειδιά
κι εσέν' ας δίδει την τιμή να 'χεις την αφεντία.*

Ο άνδρας θα πρέπει να καλοπιάνει τη σύζυγό του, χωρίς να δείχνει όμως τα πραγματικά του συναισθήματα, για να μην της δίνει περισσότερο θάρρος. Η γυναίκα με τη σειρά της οφείλει να τον σέβεται, να τον υπακούει και να έχει τον έλεγχο του νοικοκυριού. Το πιο σημαντικό όμως είναι να μπορεί να διαφυλάττει την τιμή της οικογένειάς της και να αναγνωρίζει την κυριαρχία του συζύγου της (177 – 182):

*Ο λόγος σου απόκρουστος μην έν' ποτέ σ' εκείνη,
και της γυναίκας την καρδιά η ευσπλαχνιά την κλίνει,
διατί κάλλιο 'ν' να σ' αγαπά παρά να σε φοβάται,
διότι από φόβον όργητα στον άνθρωπο γεννάται.
Κι αν σε αγαπά, εβλέπεται οδιά να μη σου σφάλει
και, α σκοντάψει μια φορά, προσέχεται την άλλη.*

και (229 – 232):

*Κι αυτούνη την αρχόντισσα οπδ'ναι συντροφιά σου,
κρέας από τη σάρκα σου, μέλος εκ την πλευρά σου,
πάσκισε να συμπορπατεί μια στράτα μετά σένα
κι, όντα μετράς τα δεκοκτώ, μη λέγει αυτή 'κοσένα.*

Σε κάθε περίπτωση πάντως, ο σύζυγός της δεν θα πρέπει να της απευθύνεται με σκληρότητα, καθώς υπάρχει ο κίνδυνος να της προκαλέσει φόβο, ο οποίος θα εξελιχθεί σε οργή και ξεσπάσματα, αλλά να της συμπεριφέρεται με γλυκό τρόπο. Η σύζυγος, ευχαριστημένη από τη συμπεριφορά του θα τον αγαπά και δεν θα τον στενοχωρεί με τις πράξεις της. Ο Φαλιέρος αρχίζει να συγκεκριμενοποιεί τις συμβουλές του και επισημαίνει στον γιο του ποιος θα πρέπει να είναι ο ρόλος της γυναίκας και του άντρα στα πλαίσια της οικογενειακής καθημερινότητας (183 – 184, 191):

*Και τες γυναίκες του σπιτιού εκείνη ας τες διατάσσει,
και μην ψηφάς εσύ ποτέ αυτές το τί να φάσι.
Τη φορεσά των γυναικών ας την θυμίζει εκείνη.*

Στην αποκλειστική δικαιοδοσία των γυναικών ανήκει η φροντίδα των μελών της οικογένειας, ακόμη και του βοηθητικού προσωπικού, αφού αυτή θα είναι η μόνη υπεύθυνη για την διατροφή και την ένδυσή τους. Τη σχολαστική επίβλεψη και τις τιμωρίες των ανδρών υπηρετών θα τις αναλάβει ο σύζυγός της (193 – 196):

*Και τους φαμέγιους του σπιτιού άντρες εσύ ορδινιάζε
κι, αν έναι ππαίσιμο σ' αυτούς, συγκεκριαστά το σάζε
- δεν εν' δοσμένο της γυνής τούς άντρες να διατάσσει -
και δίδαζε των σπλαχνικά, κι ο λόγος σου ας φτάσει.*

Για τον ποιητή, απειλή της οικογενειακής ηρεμίας, αποτελεί η συμπεριφορά της γυναίκας, έτσι τις χωρίζει σε δύο κατηγορίες, της συνετής συζύγου και αυτής που επιθυμεί την καλοπέραση (233 – 236):

*Αν δώσει ο Θεός να 'ν' φρόνιμη, ολίγα θες κοπιάζει,
είτα και δεις ότι έχει χρεια, η γνώση σου ας τη σάζει.
Πρόσεχε όσον ημπορείς να ζεις καλά μ' εκείνη,
διότι, αν κινήσει εις το κακό, ουδέ σου λείπουν θρήνη.*

Αν είναι θέλημα Θεού να έχει κανείς στο πλάι του μια συνετή σύζυγο, τότε θα περάσει μια ήρεμη ζωή μαζί της, αλλά αν αυτή παρεκκλίνει, τότε ο σύζυγός της θα πρέπει να τη συμβουλεύει για να αποφευχθούν προστριβές (237 – 241):

*Αν σου ζητά φορέματα, βλαττιά και δακτυλίδια,
κάμε της μέσα του σπιτιού ό,τι μπορείς στολίδια.
Την όρεξή της τσάκιζε, μη βατιστεί να θέλει
τραγούδια, γάμους και χορούς, κι, α γλυκαθεί στο μέλι,
ωσάν το κάμνει η μέλισσα, θέλει πνιγείν απόσω.*

Η γυναίκα ενίοτε μπορεί να επιθυμήσει έναν πολυτελή τρόπο ζωής, ο σύζυγός της όμως οφείλει να συγκρατήσει τον άμετρο ενθουσιασμό της και να επιτρέψει τον καλλωπισμό της μόνο εντός της οικίας τους και όχι στους δημόσιους χώρους, όπου θα τον συνοδεύει.¹⁷⁹ Ο ποιητής συμβουλεύει τον γιο του να χαλιναγωγεί τα πάθη της, γιατί αυτά μπορούν να αποβούν καταστρεπτικά για την οικογένεια και την τιμή της. Για να γίνει πιο σαφής, φέρνει ως παράδειγμα το πάθημα του Αριστοτέλη, που έπεσε θύμα της πανουργίας μιας γυναίκας (247 – 248).¹⁸⁰

Ο ποιητής, στη συνέχεια, εισάγει μια νέα παραινετική ενότητα που αφορά την ανατροφή των παιδιών.¹⁸¹ Γενικώς, ο Φαλιέρος υποστηρίζει πως ένας πατέρας θα πρέπει πρωτίστως να λαμβάνει υπόψη του τις ικανότητες και τις βαθύτερες επιθυμίες των παιδιών του και όχι να παίρνει αποφάσεις για το μέλλον τους, αναλογιζόμενος μόνο τη διαχείριση και την επέκταση της ακίνητης περιουσίας του, μια ιδέα που να λογιστεί ως ρηξικέλευθη για τα δεδομένα της εποχής (267 – 274):

*Αν δώσει ο Θεός να 'χεις παιδιά, πολλά ή ολίγα αν είναι,
στο έχει σου μηδέν θαρρείς, αμέ στο νου σου κρίνε·
εγνώρισε τη φύση τως καθενός τως δώσε
να κάμνει αυτό τ' ορέγεται, με τη βουλή σου σώσε.
Ότι πλια ζάζει μια αρετή παρά καβαλαρία,
κάμε να μάθου γράμματα, να 'χεις ευχαριστία,
διότι, όποιος έχει γράμματα ή μάθημα ή πράξη,
τιμές ουδέν του λείπουνται και πλούτη να 'ποτάζει.*

Οι πρωτότυπες ιδέες του Φαλιέρου συνεχίζονται, καθώς ο ποιητής επισημαίνει την αξία της μόρφωσης, η οποία θα οδηγήσει το άτομο στην κοινωνική του ανέλιξη. Ο ποιητής έχει πάψει να στηρίζεται μονάχα στην ενασχόληση με την

¹⁷⁹ Για τις απόψεις του ποιητή σχετικά με τον καλλωπισμό των γυναικών και τις πραγματικές αρετές βλ. van Gemert – Bakker, *Λόγοι II*, 91 – 92

¹⁸⁰ Για το exemplum της πανουργίας βλ. van Gemert – Bakker, *Λόγοι II*, 92 – 94

¹⁸¹ Για την πρωτοτυπία του θέματος των παιδιών από τον Φαλιέρο βλ. van Gemert – Bakker, *Λόγοι II*, 97

ακίνητη περιουσία και το εμπόριο, αλλά προωθεί για τα παιδιά του νέες μεθόδους επαγγελματικής εξέλιξης. Ωστόσο, δεν είναι η πρώτη φορά που η σημασία της μόρφωσης εξαιρείται σε λογοτεχνικό κείμενο, αφού και ο Στέφανος Σαχλίκης, αλλά και ο Λεονάρδος Ντελλαπόρτας παρουσιάζονται ως θερμοί υποστηρικτές της μόρφωσης.¹⁸²

Ο Φαλιέρος, στη συνέχεια, πετυχαίνει να δώσει μια ολοκληρωμένη εικόνα της βενετοκρητικής κοινωνίας και των τυπικών οικογενειακών κανόνων, που αφορούσαν τον διαμοιρασμό της πατρικής περιουσίας, κυρίως στους κύκλους των ευγενών. Ο ποιητής θα προσπαθήσει να εξηγήσει τον τρόπο, με τον οποίο θα πρέπει να γίνεται ο διαμοιρασμός της πατρικής περιουσίας στους γιους της οικογένειας (275 – 282):

*Και τα δικά σου πράγματα έχε και 'πότασέ τα,
ώστε να ζεις τ' αφέντευγε κι ύστερα μοίρασέ τα.
Μη στοχαστείς τα μερτικά να είναι όλα ίσα,
αμέ, όποιος λείπεται αρετή, δωσ' του τη μοίρα πλήσα.
Αλήθεια, δώσ' του κοντετσό «από παιδιά ως παιδιά του»,
κι αν αποθάνει, να στραφούν εις τα συγγενικά του.
Τους άλλους δε ευταξούσιους άσι το μερτικόν τως,
όπου γνωρίζεις και νοούν και βλέπουν το δικόν τως.*

Αρχικά, επισημαίνει πως ο πατέρας είναι ο κύριος διαχειριστής της περιουσίας μέχρι τον θάνατό του και όταν φύγει από τη ζωή θα μοιραστεί και η κληρονομιά στους γιους του, καθώς οι κόρες δεν ελάμβαναν ως προίκα κανένα ακίνητο περιουσιακό στοιχείο.¹⁸³ Ο Φαλιέρος διαχωρίζει τους γιους του, βάσει των ικανοτήτων τους.¹⁸⁴ Ειδικότερα, η πρώτη κατηγορία περιλαμβάνει τους γιους που στερούνται ικανότητες και δεν παντρεύονται, επομένως, για αυτούς θεωρεί πως πρέπει να τους παραχωρείται ολόκληρο το μερίδιο της κληρονομιάς που τους αναλογεί, αλλά, μετά τον θάνατό τους, αυτό το μερίδιο θα επιστρέφεται ξανά στην οικογένεια. Η δεύτερη κατηγορία περιλαμβάνει τους *ευταξούσιους*, αυτούς δηλαδή που είναι ικανοί να αναλάβουν τη διαχείριση της περιουσίας τους. Πιθανότατα, αυτοί συνέτασσαν διαθήκη, στην οποία άφηναν τη διαχείριση της περιουσίας στους κοντινούς συγγενείς. Σε καμία περίπτωση, πάντως, αυτή δεν έπρεπε να χαθεί και να

¹⁸² Για την αξία της μόρφωσης βλ. Σαχλίκης, *Αφήγησις παράξενος*, στ. 28 – 31 και Ντελλαπόρτας, *Ερωτήματα και απαντήσεις Ξένου και Αληθείας*, στ. 1207 – 1210

¹⁸³ van Gemert, «Ο Βενετός ευγενής», 790

¹⁸⁴ van Gemert, «Ο Βενετός ευγενής», 791

περάσει στη δικαιοδοσία ατόμων εκτός της οικογένειας. Από συμβολαιογραφικές πράξεις της εποχής θα παρατηρήσει κανείς πως έλειπε εντελώς το όνομα του πρωτότοκου γιου του ποιητή.¹⁸⁵ Όπως έγινε γνωστό, η περιουσία του Φαλιέρου πέρασε στα χέρια του γιου του, Φραγκίσκου, αφού ήταν ο μόνος επιζών από τα παιδιά του, ο οποίος είχε αποκτήσει και απογόνους.¹⁸⁶

Λίγο πριν ολοκληρώσει τις αναφορές του στα παιδιά, ο Φαλιέρος αφιερώνει λίγους στίχους στα κορίτσια της οικογένειας (283 – 288):

*Α λάχει να 'χεις θηλυκά κι εις δέκα χρόνους έρθουν,
αντάμα ας θέτου μετά σέ και ζύστερα εγέρθουν.
Εις τον καιρόν τως γύρευσε άντρες να τωνε δώσεις,
στενέψου από το έχει σου, καλά να τες 'ντρομνιάσεις,
γαμπρούς δε γύρευσε να βρεις να 'χουν κορμινιά ακέρια,
παρά να λείπουνται οι αρετές και να 'χουσι δηνέρια.*

Σε αντίθεση, με τους γιους, ο ποιητής δεν κάνει καμία αναφορά στον χαρακτήρα, τη μόρφωση και τις ιδιαίτερες κλίσεις τους. Προειδοποιεί μόνο πως, όταν πλησιάζουν στην ηλικία των δέκα χρόνων και εξής, θα πρέπει η οικογένεια να έχει υπό την εποπτεία της τις κινήσεις των κοριτσιών.¹⁸⁷ Οι συμβουλές που δίνει για τις κόρες είναι πιο παραδοσιακές, συγκριτικά με αυτές που αφορούν τους γιους, εντούτοις τα κριτήρια επιλογής του συζύγου είναι παρόμοια με αυτά της γυναίκας. Η κόρη δεν επιλέγει μόνη της τον σύζυγό της, ούτε έχει λόγο για τις αποφάσεις της οικογένειάς της. Αυτός που αποφασίζει και αναζητά τον κατάλληλο γαμπρό είναι ο πατέρας της. Ως κατάλληλος γαμπρός θεωρείται αυτός που είναι αρτιμελής και ικανός και όχι αυτός που κατάγεται από πλούσια οικογένεια.

Έχει καταστεί σαφές, πως η περιουσία διανέμεται στα αγόρια της οικογένειας. Ο Φαλιέρος εδώ αναπτύσσει ένα ζήτημα, που έχει άμεση συνάφεια με τα οικονομικά της εκάστοτε οικογένειας και δεν είναι άλλο από την προίκα των κοριτσιών. Η οικογένεια της κοπέλας θα πρέπει να είναι διατεθειμένη να παρέχει πλούσια προίκα,¹⁸⁸ η οποία θα εξασφάλιζε οικονομικά την γυναίκα.¹⁸⁹ Ο ποιητής συμβουλεύει τον γιο του, να προικίσει καλά τις κόρες του, όταν έρθει η ώρα του

¹⁸⁵ Για την απουσία του Μάρκου Φαλιέρου βλ. van Gemert, «Ο Βενετός ευγενής», 792 – 793

¹⁸⁶ van Gemert, «Ο Βενετός ευγενής», 793 – 794

¹⁸⁷ Για την ηλικία των κοριτσιών που ετοιμάζονται για γάμο βλ. van Gemert, «Λόγοι διδακτικοί», 239

¹⁸⁸ Για τη σημασία της προίκας βλ. Κεφάλαιο I

¹⁸⁹ van Gemert, «Λόγοι διδακτικοί», 239, σημ. 11. Για τη σημασία του ρήματος αντρομνιώνω, βλ. van Gemert – Bakker, *Λόγοι II*, 101

γάμου τους. Κάθε οικογένεια, ανεξαρτήτως κοινωνικής και οικονομικής τάξης όφειλε να παρέχει μια πλούσια προίκα, η οποία θα εξασφάλιζε οικονομικά την κόρη τους μέσα στο οικογενειακό πλαίσιο. Εντούτοις, ο ποιητής δεν κάνει λόγο για τις οικονομικές επιπτώσεις των συμβουλών του, καθώς και ο ίδιος φάνηκε πως στο τέλος της ζωής του δεν είχε στην κατοχή του μεγάλη περιουσία, αφού τη μοίρασε στους γιους του και προίκισε καλά τις κόρες του.¹⁹⁰

Ο ποιητής, έχοντας σχολιάσει και τα θέματα που αφορούν τα παιδιά, αποφασίζει να κάνει λόγο για την περίπτωση της χηρείας του γιου του και το ενδεχόμενο ενός δεύτερου γάμου. Μολονότι ο Φαλιέρος συμφωνεί με τον θεσμό της προίκας και προτρέπει τον γιο του να κάνει το ίδιο και για τις δικές του κόρες, φαίνεται πως εναντιώνεται σε οποιαδήποτε μορφή προίκας ή άλλου είδους περιουσιακού στοιχείου προσφέρεται στον χήρο άνδρα, με απώτερο σκοπό να νυμφευθεί για δεύτερη φορά. Αυτός δεν πρέπει να παρασυρθεί από τα πλούτη, αλλά να αναλογιστεί και να δώσει προτεραιότητα στα παιδιά του. (289 – 294):

*Αν έτυχε ν' απόθανεν η πρώτη σου γυναίκα,
και να σου δίδουσι προικιά καβαλαρίες δέκα,
μην παντρευτείς, δια τα παιδιά, μην τα παραπονέσεις,
πρόσεχε κι αποκράτει τα δια να τα ηλικιώσεις,
ότι οι μητριές με τα παιδιά άπειρες πρίκες φέρνουν
κι εις του κυρού τως την καρδιά πολλά μαγκλάβια δέρνουν.*

Συμβουλεύει τον γιο του, σε περίπτωση που μείνει χήρος, να μην ξαναπαντρευτεί, αν έχει μικρά παιδιά ή έστω να περιμένει μέχρι να ενηλικιωθούν. Η συμβίωση με τη μητριά τους σε μικρή ηλικία, δεν θεωρείται εύκολη υπόθεση· κάθε άλλο, θα προκληθούν στενοχώριες και προστριβές ανάμεσα στον πατέρα και τα παιδιά (295 – 298):

*Αλήθεια, α δεν έχεις παιδιά κι ουδέν μπορείς να ζήσεις
χωρίς γυναίκα, πρόσεχε να μην παραστρατίσεις,
και συγκαίριτρα σου έπαρε, για να συμπερπατείτε,
τό θες εσύ να θέλει αυτή κι εισμιό ν' αγαπηθείτε.*

¹⁹⁰ van Gemert, *Λόγοι II*, 98 – 101

Ο Φαλιέρος επιτρέπει έναν δεύτερο γάμο, στην περίπτωση που κάποιος είναι άτεκνος. Τότε, προτείνει στον γιο του να νυμφευτεί ξανά με μια συνομήλική του γυναίκα.¹⁹¹ Δεν παραλείπει βέβαια να του παραθέσει και τα προβλήματα που θα προκύψουν στα πλαίσια ενός δεύτερου γάμου, από καθημερινές προστριβές μέχρι διαφωνίες που αφορούν τις γυναικείες επιθυμίες (299 – 308), υπενθυμίζοντάς του τις διαφορές μεταξύ της πρώτης και της δεύτερης συζύγου (311 – 314):

*Μόνον ας είναι ευγενική, κι απόκει, α σφάνει εις άλλα,
να τ' απομένεις δύνεσαι, διατί δεν είν' μεγάλα.
Τα λόγια της παράκουε και άφες να περάσου:
η πρώτη είναι γυναίκα σου κι η δεύτερη κερά σου.*

Για ακόμη μια φορά, ο ποιητής εξαιρεί την αρετή της υπομονής, όποιος μάλιστα διακατέχεται από αυτή θα καταφέρει να ανταπεξέλθει στις δυσκολίες της οικογενειακής ζωής. Ας σημειωθεί, ολοκληρώνοντας την ενότητα της οικογένειας, ότι το ζήτημα της χηρείας πιθανότατα απασχόλησε πολύ τον ποιητή και ίσως αποτελεί δική του προσθήκη, μιας και το θέμα δεν πραγματεύεται στο βασικό πρότυπο των *Λόγων διδακτικών*.¹⁹² Παρολ' αυτά, τα θέματα αφενός της χηρείας και αφετέρου του δεύτερου γάμου φαίνεται πως ήταν αρκετά δημοφιλή σε λογοτεχνικά κείμενα της εποχής του Φαλιέρου, επί παραδείγματι στον *Απόκοπο*¹⁹³ και στην ηπειρωτική παραλλαγή του *Σπανέα*.¹⁹⁴

Είναι αυτονόητο πως σ' ένα παραινετικό κείμενο, σαν αυτό των *Λόγων Διδακτικών*, θα περιέχονταν συμβουλές σχετικές με πρακτικά θέματα της καθημερινότητας, τα οποία σχετίζονται με την εργασία, τη φροντίδα και την εξασφάλιση περιουσίας στους απογόνους, αλλά και τη σχέση που έχει ο πλούτος με τη θρησκεία και κατ' επέκταση με τη σωτηρία της ψυχής. Ήδη από την έναρξη του ποιήματος, ο Φαλιέρος συμβουλεύει τον γιο του να ενστερνίζεται στη ζωή του αξίες υψίστης σημασίας, όπως η ταπεινότητα, η αγάπη και φιλανθρωπία (71 – 72):

*Αν έχεις εσοδήματα να ζεις δια να σε σώνου,
δίδε κι αλλού, να ζει από σε, και σόδιαζε συφρόνου.*

¹⁹¹ van Gemert, «Λόγοι διδακτικοί», 239

¹⁹² Δεν αποκλείεται πάντως μια μεταγενέστερη προσθήκη του θέματος. βλ. van Gemert – Bakker, *Λόγοι II*, 104 – 105

¹⁹³ Για τη χηρεία στον Απόκοπο βλ. Κεφάλαιο V

¹⁹⁴ van Gemert – Bakker, *Λόγοι II*, 105 – 107

Αλλά και στον επίλογο του έργου του, ο Φαλιέρος δίνει μια συμβουλή, περισσότερο πνευματική και ψυχική, απόρροια της οποίας θα είναι η εξασφάλιση μιας θέσης στον Παράδεισο. Χαρακτηριστικά ο ποιητής αναφέρει (321 – 324):

*Ατός σου με τα χέρια σου δώσε δια την ψυχή σου,
μην αποθάνεις και να πεις να δώσουν οι δικοί σου.
Αμέ κατά το έχει σου δωσ' του Χριστού τη μοίρα,
να παν ομπρός τα δώρα σου, ν' ανοίξουσι την θύρα.*

Αναμφίβολα, ο ποιητής προτείνει ως μέσο ψυχικής σωτηρίας τη θεάρεστη πράξη της φιλανθρωπίας, με τον όρο να πραγματοποιείται όσο το άτομο βρίσκεται εν ζωή. Δεν είναι σόφρον να σκέφτεται κανείς ότι θα προσφέρει και θα βοηθήσει τον συνάνθρωπό του μέσω της κληρονομιάς που θα αφήσει, ούτε να βασίζεται στην τυχόν φιλάνθρωπη στάση των συγγενών του.

Αφορμώμενος από το διδακτικό παράδειγμα του εργατικού σκουληκιού,¹⁹⁵ συμβουλεύει τον γιο του να εκμεταλλεύεται στο έπακρο τα εισοδήματά του και σε περίπτωση που αυτά είναι επαρκή, μπορεί να τα αξιοποιήσει με δύο τρόπους, αφενός κάνοντας φιλανθρωπίες και αφετέρου αποταμιεύοντας τα υπόλοιπα χρήματα. Με αυτόν τον τρόπο, θέλει να του αποδείξει πως στη ζωή οφείλει κανείς να διατηρεί ένα μέτρο, ακόμα και στον τομέα των οικονομικών του, δίχως να φτάνει σε ακρότητες. Ο ποιητής συνεχίζει στο ίδιο μοτίβο και αναφέρεται στην αρετή της εργατικότητας¹⁹⁶ (77 – 80):

*Μην κάθεσαι άνεργος ποτέ κατά την πολιτεία σου,
ενέργα ή με το κορμί ή με την ορδινιά σου·
εις την οκνιά κι ανάπαυση πολλά κακά ακλουθούνσι:
άλλως κλεψιάν, άλλως πορνειάν και πανουργιές γεννούσι.*

Κατά τα λεγόμενά του, εξαιτίας της οκνηρίας, το άτομο καταφεύγει σε αναισχυντες πράξεις, όπως η κλοπή, οι απάτες και η πορνεία. Επομένως, για να προστατεύσει τον γιο του, από ενδεχόμενα παραστρατήματα, τον παρακαλεί να μη μένει άεργος στη ζωή του, παρά να προσπαθεί να εργάζεται είτε σωματικά είτε πνευματικά.

¹⁹⁵ Για το exemplum του εργατικού σκουληκιού βλ. van Gemert – Bakker, *Λόγοι II*, 63

¹⁹⁶ Ο Φαλιέρος, για να γίνει πιο παραστατικός χρησιμοποιεί το παράδειγμα της εργατικής μέλισσας. βλ. van Gemert – Bakker, *Λόγοι II*, 55

Η πορνεία σε συνδυασμό με την απληστία αποτελούν δύο από τα βασικότερα θανάσιμα αμαρτήματα, που παρά την ευχαρίστηση που προκαλούν, είναι άκρως καταστρεπτικές, διότι εύκολα οδηγούν στην απώλεια της περιουσίας, της εξουσίας ακόμη και της ζωής. Με τη χρήση διδακτικών παραδειγμάτων, ο ποιητής επιβεβαιώνει και πάλι το επιχείρημά του για την καταστροφική δύναμη των αμαρτημάτων, καθώς αναφέρεται σε ισχυρά ιστορικά πρόσωπα, που έχασαν τα πλούτη και τη ζωή τους, εξαιτίας του ερωτικού πάθους τους¹⁹⁷ (109, 117 – 118):

*Η γούλα δε και η πορνεία το ένα σύρνει το άλλο.
Πόσοι δι' αυτές τες δυο αμαρτίες μεγάλοι εκομπωθήκαν,
τα πλούτη και την αφεντιά και τη ζωή εφήκαν!*

Η έννοια του πλούτου κρύβεται και στις συμβουλές του ποιητή, ως προς την επιλογή της συζύγου, που όπως έχει προαναφερθεί στους στίχους 161, 165 – 166, ως προτέρημα της υποψήφιας νύφης δεν θεωρείται η μεγάλη της περιουσία, παρά η ευγενής και άξια καταγωγή της, σε συνδυασμό με σωματικές και ψυχικές αρετές.

Ως προς το θέμα της διατροφής ο ποιητής είναι σύμφωνος με την παροχή πλουσιοπάροχων γευμάτων, για να μένουν όλοι χορτασμένοι και ευχαριστημένοι, επιδεικνύοντας κατ' αυτόν τον τρόπο και την καλή κοινωνική θέση της οικογένειας. Καθημερινά, θα προσφέρονταν πιο λιτά φαγητά, στις μεγάλες γιορτές και τις αργίες όμως τα γεύματα θα ήταν άφθονα (185 – 190):

*Τα ψούνια ας είναι πλούσια, όλους να τους χορταίνουν,
να ευχαριστούν της τάβλας σου, και να τως απομένου.
Δε λέγω πετεινόπουλα ουδέ παχιά γουρούνια,
αμέ κατά την κοντετσιόν ας είναι τα μπουκούνια,
διαπás τες έλλαμπρες γιορτέςκαλύτερα και πλήσα,
ότι οι γιορτές κι αλλημεριές δεν είναι όλες ίσα.*

Στη δικαιοδοσία των ανδρών ανήκε η επίβλεψη των υπηρετών – βοηθών και της γενικότερης οικογενειακής περιουσίας. Για παράδειγμα, ο μόνος υπεύθυνος για την περιποίηση και τη διατροφή των ζώων της οικογένειας, που συχνά

¹⁹⁷ Για τα διδακτικά παραδείγματα που αφορούν πρόσωπα βλ. van Gemert – Bakker, *Λόγοι II*, 54 – 55

χρησιμοποιούνταν για διάφορες εργασίες, θεωρούνταν ο ιδιοκτήτης τους, ο οποίος βρισκόταν σε οικονομική και ψυχική δυσμένεια, αν έχανε κάποιο από αυτά (201 – 210):

*Αν έχεις στο σπίτι σου άλογα και μουλάρια,
ας τα συχνοστριγλίζουσι κι ας τα κρατούν καθάρια,
κι εσύ ατός σου συντήρα τα πως πινουσι και τρώσι:
όποιος το πράγμα του ψηφά έχει μεγάλη γνώση.
Αυτά τα ζα τό χρειάζονται δεν ημπορούν να πούσι
κι, α δεν τους δίδει ο άνθρωπος, πολλές φορές ψοφούσι.
Κι έχουν εσέν χαμοθεόν, κι εσύ πάλι στην χρεία σου
σώνεσαι μετ' αυτά τα ζα και κάμνεις τη δουλειά σου·
και, αν ψοφήσουν, χάνεις τα και κάμνου σου ζημία
κι, ώστε να βρεις δια να σωστείς, έχεις στενοχωρία.*

Ένας νεαρός άνδρας, που ανήκε στους κύκλους των Βενετοκρητικών, εκτός από τη γενική επίβλεψη της περιουσίας του, συνήθιζε να αξιοποιεί τον ελεύθερο χρόνο του επιδιδόμενος στο κυνήγι, το οποίο αφενός πρόσφερε στιγμές ευχαρίστησης, αφετέρου έκρυβε κινδύνους, ακόμη και οικονομικούς. Ο Φαλιέρος, ως συνετός πατέρας, συμβουλεύει και επιστά την προσοχή του γιου του, χωρίς βέβαια να του απαγορεύει εξ ολοκλήρου την ενασχόλησή του με το κυνήγι (211 – 220):

*Διατί του νέου η όρεξη τρέχει ωσάν τ' αχέλι,
άλλος γεράκι ν' αγαπά κι άλλος σκυλιά να θέλει
- το πρώτο 'ναι χειρότερο και πλια μεγάλης λύπης -,
βουλή σου δίδω, αν ημπορείς, κι από τα δυο να λείπεις.
Είτα και δε, λιγότερο κακό είναι στους σκύλους,
οι ποιοι, διατί υποτάσσονται, τους λέγου ανθρώπων φίλους.
Κράτει ζαγάρια και σκυλιά κατά την κοντετσό σου,
πήγαινε τες αλλημεριές, κυνήγα απατός σου,
μηδέν δοθείς πάντα σ' αυτά, αμέ συφρόνου ας είναι,
ολημερίς αν κυνηγάς, αργά στο σπίτι μένε.*

Ο Φαλιέρος, συν τοις άλλοις, προειδοποιεί τον γιο του να είναι προσεκτικός με την επιλογή των κυνηγετικών ζώων, διότι αυτά μπορούν να προκαλέσουν οικονομικά προβλήματα, και να τα αποφεύγει όσο μπορεί. Εάν κάτι τέτοιο είναι

αδύνατο, ας προτιμήσει τα σκυλιά που εξημερώνονται ευκολότερα. Επισημαίνει, επιπλέον, πως το είδος των σκυλιών θα πρέπει να αρμόζει στην κοινωνικοοικονομική τάξη του καθενός, αφού η διαδικασία του κυνηγιού ήταν αρκετά πολυέξοδη.¹⁹⁸ Επίσης, καλό θα ήταν να υπάρχει ένα μέτρο ως προς τις ώρες ενασχόλησης, διότι δεν είναι φρόνιμο να μένει κανείς καθ' όλη τη διάρκεια της ημέρας εκτός οικίας. Οι οικονομικές συνέπειες του κυνηγιού είχαν ήδη γίνει από τον Στέφανο Σαχλίκη, ο οποίος στο αυτοβιογραφικό του ποίημα¹⁹⁹ περιγράφει την οικονομική του καταστροφή εξαιτίας του κυνηγιού.

Ο Φαλιέρος θίγει, έπειτα, το ζήτημα των σχέσεων ανάμεσα σε έναν φεουδάρχη, και στους χωρικούς²⁰⁰ και εξηγεί το κατά πόσο μπορεί ο πρώτος να τους δείχνει εμπιστοσύνη (221 – 228):

*Α σ' ακλουθούν απολιγού χωριάτες, να τους τρέφεις
κι, αφότου φαν και πiou καλά, κάμε να τους προσέχεις.
Τριακόσια υπέρπυρα α σου θε, σολδί να μη σου δώσει
κι, αν εμπορέσει, τον λαγό τόν πιάσει να σου χώσει.
Όποιος σου φαίνεται καλός και πλια σου μπιστεμένος
αυτός εν' πλια χειρότερος και του κακού δοσμένος.
Δεν θέλουσι τη συντροφιά τού άρχου και τη φιλιά του,
αμέ, όντε θέλου να του φα, χρειάζονται τη δουλειά του.*

Ο ποιητής συμβουλεύει τον γιο του να μην εμπιστεύεται τους χωρικούς, με τους οποίους συναναστρέφεται, καθώς τους χαρακτηρίζει πονηρούς και καιροσκόπους, αφού διάκεινται φιλικά προς τα αφεντικά τους μόνο στην περίπτωση αναζήτησης εργασίας. Σε ένα γενικότερο πλαίσιο, επομένως, θεωρούνται άνθρωποι απόλυτα αφερέγγυοι και αναξιόπιστοι, καθώς τυχαίνει να μην ξεχρεώνουν το αφεντικό τους, να του αποκρύπτουν ή να αρπάζουν τη λεία από το κυνήγι, δημιουργώντας του άλυτα οικονομικά ζητήματα. Και σ' αυτό το σημείο του κειμένου, εντοπίζονται θεματικές ομοιότητες με το κείμενο του Σαχλίκη, αφού εντοπίζεται κριτική του ποιητή για τη συγκεκριμένη κοινωνική τάξη, την οποία και σατιρίζει με τον χειρότερο τρόπο.²⁰¹

¹⁹⁸ Για τη σχέση του κειμένου του Φαλιέρου με το πρότυπό του στο θέμα του κυνηγιού βλ. van Gemert – Bakker, *Λόγοι II*, 83 – 84

¹⁹⁹ Σαχλίκης, *Ποιήματα*, στ. 116 – 118, 143 – 146

²⁰⁰ Για τις σχέσεις ενός φεουδάρχη με τους χωρικούς βλ. van Gemert – Bakker, *Λόγοι II*, 85

²⁰¹ Σαχλίκης, *Αφήγησις παράξενος*, στ. 158 – 239

Το παραπάνω χωρίο αποτελεί και τη μοναδική μνεία που κάνει ο ποιητής για τις φιλικές σχέσεις. Η έννοια της φιλίας στους *Λόγους Διδακτικούς* δεν αναπτύσσεται σε μεγάλο βαθμό από τον ποιητή, παρόλο που θα περίμενε κανείς να εντοπίσει συμβουλές ενός πατέρα προς τον γιο του για την ορθή διαχείριση των φιλικών σχέσεων και την αποφυγή κινδύνων. Εν ολίγοις, δεν είναι απίθανο ο Φαλιέρος να στηρίχθηκε στις προσωπικές του εμπειρίες και να θέλει να προειδοποιήσει τον γιο του για τους κινδύνους που ελλοχεύουν, σε περίπτωση φιλικής συναναστροφής με τους χωρικούς.

V. Μπεργαδής

Ένα από τα πιο σημαντικά έργα της κρητικής λογοτεχνίας του 15^{ου} αιώνα είναι ο *Απόκοπος* του Μπεργαδῆ.²⁰² Υπάρχουν, όμως, ακόμα πολλά αναπάντητα ερωτήματα σχετικά με την ταυτότητα του ποιητή και τη χρονολόγηση του έργου.

Το ποίημα παραδίδεται σε δύο χειρόγραφα, στο Vindobonensis theologicus graecus 244 και στο Vaticanus graecus 1139.²⁰³ Το κείμενο αποδεδειγμένα τυπώθηκε για πρώτη φορά το 1509 στη Βενετία κι έτσι απορρίπτεται η άποψη πως η πρώτη έκδοση κυκλοφόρησε το 1519.²⁰⁴ Αργότερα, κυκλοφόρησαν άλλες οκτώ έντυπες βενετικές εκδόσεις, χρονολογημένες μέχρι το 1721, από τις οποίες εντοπίζονται και αντίτυπα.²⁰⁵

Η πρώτη έκδοση κυκλοφόρησε από το τυπογραφείο του Καλλιέργη στη Βενετία και, όπως αποδεικνύεται από τον κολοφώνα²⁰⁶ του κειμένου, που τυπώθηκε αργότερα, αυτός αποτελούσε και τον επιμελητή της έκδοσης.²⁰⁷ Ο ίδιος, μάλιστα, διαβεβαίωσε πως το κείμενό του είναι πιο αξιόπιστο και ποιοτικό σε σύγκριση με παρόμοια κείμενα της εποχής του.²⁰⁸ Το γεγονός, που έπαιξε καταλυτικό ρόλο για την έκδοση του κειμένου, ήταν ο καταστρεπτικός σεισμός του 1508 που έπληξε την Κρήτη και αποτέλεσε πηγή έμπνευσης για τη συγγραφή πολλών κειμένων, ακόμη και στη Βενετία.²⁰⁹ Το επαινετικό δίστιχο, που ενσωματώθηκε από τον Καλλιέργη στην αρχή του έργου, αποτελεί τον μοναδικό μάρτυρα του τίτλου του ποιήματος και του επωνύμου του ποιητή.²¹⁰ (*Απόκοπος*, 1 – 2):

*Απόκοπος τοῦ Μπεργαδῆ, ρίμα λογιωτάτη,
τὴν ἔχουσιν οἱ φρόνιμοι πολλὰ ποθεινοτάτη.*

²⁰² Για μια γενική θεώρηση του έργου βλ. Μάττα, *Απόκοπος* και Κακλαμάνης, *Κρητική ποίηση*, 181 – 213

²⁰³ Μάττα, *Απόκοπος*, 32. Για την ύπαρξη αντιγράφου και όχι χειρογράφου βλ. Μάττα, *Απόκοπος*, 36

²⁰⁴ Για την ανακάλυψη της έκδοσης του 1509 από την Envo Layton βλ. Μάττα, *Απόκοπος*, 32 – 33

²⁰⁵ Μάττα, *Απόκοπος*, 32

²⁰⁶ Για τους στίχους βλ. Μπεργαδής, *Απόκοπος*, στ. 559 – 566.

²⁰⁷ van Gemert, «Απόκοπος», 29 – 30

²⁰⁸ Για την τυπογραφική δραστηριότητα του καιρού του Καλλιέργη βλ. van Gemert, «Απόκοπος», 31 – 34. Για τις εκδόσεις των κειμένων τον 16^ο αιώνα βλ. Κακλαμάνης Στ., «Η "ιδέα" της σειράς στην έκδοση των νεοελληνικών λογοτεχνικών εντύπων του 16^{ου} αιώνα» στο Holton D., *Κωδικογράφοι, συλλέκτες, διασκευαστές και εκδότες: χειρόγραφα και εκδόσεις της όψιμης βυζαντινής και πρώιμης νεοελληνικής λογοτεχνίας: πρακτικά συνεδρίου που πραγματοποιήθηκε στο ινστιτούτο της Δανίας στην Αθήνα, 23 – 26 Μαΐου 2002, προς τιμήν των Hans Eideneier και Arnold van Gemert*, Ηράκλειο 2005, 293 – 310

²⁰⁹ Πηδώνια Κ., «Η πρώτη έκδοση του Απόκοπου και ο μεγάλος σεισμός του 1508 στην Κρήτη», *Κρητικά Χρονικά* 31 (2011) 203 – 206

²¹⁰ Για τις πληροφορίες που περιέχει το επαινετικό δίστιχο βλ. van Gemert, «Απόκοπος», 28 και «Συμβολή», 159

Ενδεχομένως, με την απουσία του παραπάνω διστίχου, το όνομα του ποιητή θα παρέμενε άγνωστο και το ποίημα θα θεωρούνταν ανώνυμο. Οι μελετητές εικάζουν πως το όνομα Μπεργαδής ανήκε σε μια οικογένεια Βενετών ευγενών του 14^{ου} – 15^{ου} αιώνα, η οποία διέμενε στο Ρέθυμνο· αυτή η πληροφορία, όμως, δεν είναι απόλυτα επιβεβαιωμένη.²¹¹ Ωστόσο, στον Χάνδακα, από το 1463 και εξής, φαίνεται να ζούσε κάποιος Πέτρος Μπεργαδής, ο οποίος διεκδικεί την πατρότητα του έργου.²¹²

Επιπλέον, άλλοτο παραμένει και το θέμα της χρονολόγησης του έργου. Ανάμεσα στις απόψεις των μελετητών, υπάρχει μια ξεκάθαρη διχογνωμία, αφού ο καθένας στηρίζεται σε διαφορετικά στοιχεία, τα οποία του επιτρέπουν να εντάσσει τη δημιουργία του έργου σε διαφορετική χρονική περίοδο. Πιο συγκεκριμένα, κάποιοι τοποθετούν τη συγγραφή του έργου μεταξύ 1410 – 1420 ή λίγο μετά το 1420, την εποχή δηλαδή του Ντελλαπόρτα και του Φαλιέρου.²¹³ Άλλη μια πιθανή χρονολόγηση τοποθετείται μεταξύ του 1470 – 1493, εξαιτίας της ύπαρξης του Πέτρου Μπεργαδή στον Χάνδακα, της κριτικής του ποιητή εναντίον των καθολικών μοναχών και της λογοτεχνικής στροφής των κειμένων της περιόδου προς τον Μεσαίωνα.²¹⁴

Έως σήμερα, καμία οριστική απάντηση δεν έχει δοθεί από τους μελετητές, όσον αφορά το είδος, τον χαρακτήρα και το μήνυμα του ποιήματος. Ειδικότερα, το έργο κατατάσσεται σε διάφορες κατηγορίες, συμπεριλαμβανομένων των σατιρικών, των θρησκευτικών, των διδακτικών – παραινετικών ποιημάτων και των ερωτικών ονείρων με διδακτικό περιεχόμενο.²¹⁵ Άλλοτε, προκρίνεται η άποψη, ότι ο ποιητής προσπαθεί να αντιπαραβάλλει τον Άδη με την επίγεια ζωή ή ότι συνδυάζει την κατάβαση στον Κάτω Κόσμο με μια ονειρική αφήγηση.²¹⁶ Ως προς το μήνυμα του έργου, οι ερευνητές κάνουν λόγο για παράθεση των προσωπικών εμπειριών του ποιητή στα θέματα του έρωτα και του θανάτου, για ανατροπή των κοινωνικών συμβάσεων ή για μια προσπάθεια εξήγησης του τρόπου σωτηρίας της ανθρώπινης ψυχής.²¹⁷

Ο Μπεργαδής ήταν εξοικειωμένος με κείμενα της ελληνικής και της δυτικοευρωπαϊκής λογοτεχνίας της εποχής του.²¹⁸ Ο ποιητής συνδύαζε

²¹¹ Για τις πληροφορίες σχετικά με την ταυτότητα του ποιητή βλ. Μάττα, *Απόκοπος*, 29 – 30

²¹² Για τη σύνδεση του Πέτρου Μπεργαδή με το ποίημα βλ. Μάττα, *Απόκοπος*, 30 – 31

²¹³ Μάττα, *Απόκοπος*, 29, 31

²¹⁴ Μάττα, *Απόκοπος*, 29 – 31 και van Gemert, «Συμβολή», 159 – 160

²¹⁵ Για την ειδολογική διάκριση του ποιήματος βλ. Μάττα, *Απόκοπος*, 41 – 42

²¹⁶ Μάττα, *Απόκοπος*, 42

²¹⁷ Για τις απόψεις που αναλύουν το μήνυμα του έργου βλ. Μάττα, *Απόκοπος*, 42 – 43

²¹⁸ van Gemert, «Πρόδρομος», 76

αρχαιοελληνικές, εκκλησιαστικές, δημώδεις βυζαντινές, και δυτικές πηγές, και σε συνδυασμό με την προσωπική του έμπνευση, κατάφερε να συνθέσει ένα πρωτότυπο στιχούργημα.²¹⁹

Η γλώσσα του Απόκοπου είναι κατά κύριο λόγο η δημώδης βυζαντινή, στην οποία όμως περιέχονται γραμματικοί και συντακτικοί τύποι της αρχαίας ελληνικής γλώσσας και ελάχιστοι κρητικοί ιδιοματισμοί, προερχόμενοι από την ανατολική πλευρά του νησιού.²²⁰ Η λογοτεχνική αξία του κειμένου είναι έκδηλη και λόγω του ύφους του. Αυτό περιγράφεται ως προσωπικό, ρέον, λυρικό, εκφραστικά λιτό, ρεαλιστικό και άμεσο. Παράλληλα, είναι άκρως ποιητικό και υποβλητικό.²²¹

Ο Απόκοπος θεωρείται ένα από τα πιο όμορφα και πρωτότυπα έργα της περιόδου, καθώς μέσω του λεπτομερούς σχολιασμού των κοινωνικών και λογοτεχνικών συμβάσεων της εποχής του, καταφέρνει με έναν μοναδικό τρόπο να διαφύγει από το συνηθισμένο ηθικοδιδασκτικό κλίμα των παλαιότερων κειμένων της κρητικής λογοτεχνίας και να το ανατρέψει εντελώς.

Η αφήγηση της ιστορίας ξεκινά *in media res* με τον κυνηγό – αφηγητή, ο οποίος στην προκειμένη περίπτωση είναι αυτοδιηγητικός,²²² να καταδιώκει ανεπιτυχώς μια ελαφίνα, ώσπου ανακαλύπτει ένα δέντρο, στην κορυφή του οποίου βρίσκεται φωλιασμένο ένα μελίσσι και ο αφηγητής διακατέχεται από μια έντονη επιθυμία να δοκιμάσει το μέλι.²²³ Κι ενώ φαίνεται να το απολαμβάνει, ξαφνικά βρέθηκε μέσα στο στόμα ενός δράκοντα, καθώς νωρίτερα δύο ποντικοί έτρωγαν τη ρίζα του δέντρου όπου ήταν σκαφαλωμένος.²²⁴ Από το σημείο αυτό και εξής διαδραματίζεται ένας εκτενής διάλογος ανάμεσα στον αφηγητή και τους δύο νεκρούς που συναντά στον Άδη, κύριο μέλημα των οποίων είναι να πληροφορηθούν αν μνημονεύονται από τους συγγενείς τους και πώς αυτοί συνεχίζουν την καθημερινότητά τους μετά τον θάνατό τους.

Οι γοεροί θρήνοι και οι αναστεναγμοί τους κάμπτουν τους αρχικούς ενδοιασμούς του αφηγητή, ο οποίος τους εξιστορεί τι πραγματικά συμβαίνει στον κόσμο των ζωντανών, λέγοντάς τους πως η ανθρώπινη συμπεριφορά έχει μεταβληθεί, καθώς κάποιοι έχουν ήδη λησμονήσει τους νεκρούς τους και χαίρονται τις επίγειες

²¹⁹ Για τα κείμενα που αποτέλεσαν πηγές έμπνευσης του Μπεργαδή βλ. Μάττα, *Απόκοπος*, 55 – 155 στις υποενότητες Πηγές – Απηχήσεις

²²⁰ Κακλαμάνης, *Κρητική ποίηση*, 190 – 191

²²¹ Για το ύφος του κειμένου βλ. Μάττα, *Απόκοπος*, 43 – 45

²²² Μάττα, *Απόκοπος*, 67 – 68

²²³ Για τους συμβολισμούς του δέντρου και του μελιού βλ. Μάττα, *Απόκοπος*, 70 – 71

²²⁴ Για τους συμβολισμούς των ποντικών και του δράκου βλ. Μάττα, *Απόκοπος*, 71 – 73

απολαύσεις και την περιουσία τους με τη συντροφιά άλλων ατόμων, ενώ κάποιοι άλλοι συνεχίζουν να πενθούν τους συγγενείς τους (135 – 142):²²⁵

*Ἄλλοι τὸν κόσμον χαίρουνται καὶ ἐσᾶς οὐδὲν θυμοῦνται,
καὶ ἄλλους οἱ πόνοι δαπανοῦν, γιὰ λόγου σας λυποῦνται.
Λέγουν με: «Αὐτοὶ ὅπου χαίρουνται ἔχουν ἐδῶ μοιράδιν
ἐκ τοῦς ἐθάψαν εἰς τὴν γῆν κ' ἔβαλαν εἰς τὸν Ἄδην;»
«Αὐτοί», λέγω, «ὅπου χαίρουνται αὐτοῦ μοιράδιν ἔχουν,
ἀλλ' ἀπολησμονῆσαν τὼν ὀκαὶ ἀπ' αὐτοῦς ἀπέχουν.
Μὲ ἄλλους τὸν βίον τὼς χαίρουνται καὶ αὐτῶν ἐλησμονῆσαν,
νὰ εἶπες οὐκ εἶδαν τοὺς ποτὲ οὐδὲ στὸν κόσμον ἦσαν».*

Οι νεκροί, στενοχωρημένοι από τα προηγούμενα λόγια του αφηγητή, ζητούν να μάθουν ποια στάση κρατούν οι νέες χήρες. Άραγε μετά τον θάνατο του συζύγου τους αναζητούν έναν άλλο άντρα και επιθυμούν να ξαναπαντρευτούν ή φόρεσαν μαύρα, πένθιμα ρούχα και ακολούθησαν τη μοναστική ζωή θρημώντας για τον χαμό τους; (143 – 148):

*Καὶ ἀναστενάξαν κ' εἶπασιν: «Οἱ νιῆς ὅπου ἐχηρέψαν
τάχα στεφάνιν δεύτερον νὰ βάλουν ἐγυρέψαν;
Ἦ μαῦρα ράσα ἐβάλασιν καὶ τὸν σταυρὸν φοροῦσι
καὶ εἰς μοναστήρια κάθονται, διὰ ἐμᾶς παρακαλοῦσι;
Μὴ μᾶς τὸ κρύψης, (εἰ)πέ μας το, πῶς εἶναι, πῶς δοικοῦνται ἴ
ἢ μὲ ἄλλους τῶρα χαίρουνται καὶ ἐμᾶς οὐδὲν θυμοῦνται;»*

Μέσω των ερωτημάτων τους παρουσιάζονται οι δύο εναλλακτικές που θα μπορούσε να ακολουθήσει μια χήρα γυναίκα. Αυτές είναι είτε ένας δεύτερος γάμος, γεγονός που επιτρεπόταν στην περίπτωση που ήταν άτεκνη, είτε η αφιέρωση της ζωής της στον Θεό. Αυτό που ταλανίζει τους δύο νεκρούς και ζητούν οπωσδήποτε μια απάντηση από τον αφηγητή είναι το κατά πόσο οι χήρες γυναίκες τους έχουν λησμονήσει.

Στο σημείο αυτό ο ποιητής, αφορμώμενος από το παράπονο και τις ερωτήσεις των νεκρών, βρίσκει την κατάλληλη ευκαιρία να σατιρίσει, σε υπερβολικό μάλιστα βαθμό, τις χήρες και τη συμπεριφορά τους απέναντι στους νεκρούς συζύγους τους. Ο

²²⁵ Όλα τα παραθέματα που ακολουθούν είναι αντλημένα από την έκδοση Μπεργαδής, *Απόκοπος*

ποιητής εισάγει στο ποίημά του έναν καθρέφτη γυναικών.²²⁶ Ανάλογα του τρόπου συμπεριφοράς τους, οι χήρες γυναίκες ταξινομούνται σε τέσσερις κατηγορίες. Η πρώτη κατηγορία γυναικών θεωρείται από πολλούς, μάλλον, η χειρότερη, γι' αυτό και ο αφηγητής ασκεί εναντίον τους καυστική σάτιρα (171 – 182):

*Οί νές όπου έχηρέψασιν άλλων χείλη φιλοῦσιν,
άλλους περιλαμβάνουσιν κ' έσᾶς καταλαλοῦσιν.
Στολίζουn τους τὰ ρουῖχα σας, στρώνουn των τὰ λινά σας
κ' έχουn καὶ λόγουn μέσα των μὴ λέγουn τ' όνομά σας.
Καὶ τὸν έζήσασιν καιρὸν μετὴν έσᾶς όμάδαn
έφάνην τους οὐκ έζησαν ήμέραν ή έβδομάδαn.
Ζώντα σας έλογίζουnτα άλλους τοὺς ήγαποῦσαν·
νὰ λείψετε έσπουδάζασιν, νὰ έβγητ' έπεθυμοῦσαν.
Καὶ άπειν έσᾶς έθάψασιν τάχα καὶ μαῦρα έβάλαν,
έδιφορησαν άπ' αυτές κ' έκαμαν πάλιν γάλαν.
Καὶ άπ' έντροπήs έδείχνασι δάκρυα πικρά νὰ χύνουn
καὶ τότε' έλέγαν μέσα τως μετ' άλλον άντρα νὰ μείνουn.*

Γίνεται λόγος στους παραπάνω στίχους για τις νεαρές χήρες, οι οποίες μετά τον θάνατο των συζύγων τους, έχουν στο πλευρό τους νέους συντρόφους για να αγαπούν και να φροντίζουν, λησμονώντας πολύ γρήγορα την προηγούμενη ζωή τους. Ο αφηγητής δεν αποκλείει καθόλου το γεγονός, ότι κάποιες γυναίκες, και κατά τη διάρκεια του γάμου τους, να είχαν εραστές. Στην αρχή, αυτές προσποιούμενες τις θλιμμένες, έθαψαν τους νεκρούς και φόρεσαν πένθιμα ρούχα. Ταυτόχρονα, όμως, επιθυμούσαν να συναντήσουν κάποιον άλλον άντρα, με τον οποίο σύντομα παντρεύτηκαν και δημιούργησαν νέα οικογένεια.

Η δεύτερη κατηγορία αφορά τις χήρες, που σε σύντομο διάστημα, εξήλθαν από τις οικίες τους και άρχισαν να συναναστρέφονται με κληρικούς (183 – 196):

*Αλήθεια, μοίραν άπ' αυτές έδειξαν νὰ χηρέψουn,
νὰ κάτσουn είς τὰ σκοτεινά, άντρα νὰ μὴ γυρέψουn·
καὶ είς όλιγοῦτσικον καιρὸν έβγηκαν νὰ γυρίζουn
καὶ νὰ έξετρέχουn έκκλησιές, τὸν βίον σας νὰ χαρίζουn.
Βαστοῦn κεριά καὶ πατερμούς, φοροῦn πλατιές άμπάδες,*

²²⁶ Καπλάνης, «Καθρέφτες γυναικών», 295 – 316 και Σταυρακοπούλου, Έπαινος, 21 – 40

*ἀποτρομοῦν καὶ ρίκτουσιν ἀγίασμα ὡσὸν παπάδες.
Καὶ ἀπὸ τὲς ἕξι ἢ ἑπτὰ πᾶσαν ἑορτὴν καὶ σκόλην,
ἀπεῖν σφαλίσουν οἱ ἐκκλησίες καὶ ἀπεῖν μισέψουν ὄλοι,
τὰ μνήματά σας διασκελοῦν καὶ ἀπάνω σας διαβαίνουν,
μὲ τοὺς παπάδες ταπεινά, κουρρὰ νὰ συντυχαίνουν·
τὰ εὐαγγέλια νὰ ἐρωτοῦν, συχνὰ νὰ κατομύζουν,
μ' ἕναν ἀμάτιν νὰ γελοῦν, μὲ τ' ἄλλο[ν] νὰ κανύζουν.
Ἄλλες ἀπὸ διαβατικόν, ἄλλες μὲ ὀλίγον βρωμα
καὶ μὲ τὴν νυκτοσυνοδιὰν κομπώνουνται στὸ στρῶμα.*

Οἱ χήρες αὐτές αποφάσισαν νὰ αφοσιωθοῦν στο πένθος τους καὶ νὰ μὴν ἀναζητήσουν μια νέα ἀνδρική συντροφιά. Παρ' ὅλα αὐτά, μετὰ το πέρας κάποιων μηνῶν, ἄρχισαν καὶ πάλι νὰ κοινωνικοποιοῦνται, νὰ επισκέπτονται ἐκκλησίες καὶ νὰ εἶναι υπερβολικά προσκολλημένες στη θρησκεία καὶ τις λατρευτικές ἐκδηλώσεις. Ο ποιητὴς βέβαια δὲν τις κρίνει ἐδῶ γιὰ τον υπερβάλλοντα ζήλο τους γιὰ τὴ θρησκεία, ὅσο γιὰ τὴν ἀπόφασή τους νὰ χαρίσουν τὴν περιουσία τους στὶς ἐκκλησίες, καθὼς οὐσες ἀνυποψίαστες, ἐπέφταν θύματα τῶν ἀδίστακτων καὶ ἀπληστων κληρικῶν. Στὸ συγκεκριμένο χωρίο, ἀναπτύσσεται ἕνα εἶδος ἀντιεκκλησιαστικῆς σάτιρας²²⁷ ἀπὸ τον ποιητὴ, ὁ ὁποῖος καυτηριάζει τὶς ἀνιερὲς προθέσεις τῶν κληρικῶν, οἱ ὁποῖοι δὲν δίσταζαν νὰ συνάπτουν ἐρωτικές²²⁸ σχέσεις με τὶς χήρες γυναῖκες.

Στον ἀντίποδα τῶν δύο προηγούμενων κατηγοριῶν βρίσκεται ἡ τρίτη κατηγορία γυναικῶν, οἱ ὁποῖες μένουν πιστές στὴ μνήμη τῶν συζύγων τους (197 – 202):

*Μὰ ὅσες πονοῦν ἀπὸ καρδιάς καὶ ἀληθινὰ χηρέψουν
κάθονται εἰς τὰ σκοτεινά, ἄντρα νὰ μὴ γυρέψουν.
Ἀπέχουσιν τὲς ἐκκλησίες, μισοῦν τὰ μοναστήρια
καὶ σφικτομανταλώνουνται, φράσσουν τὰ παραθύρια·
ἔχουν τὸν λογισμὸν παπᾶν, τὸν νοῦν ἐξαγοράρην,
τοῦ κόσμου τῆς συκοφαντιᾶς φεύγουσιν τὸ γομάριν.*

Οἱ συγκεκριμένες χήρες, ἀποφασίζουν νὰ ζήσουν ἐντὸς τῆς οἰκίας τους καὶ νὰ ἀπέχουν ἀπὸ ὅλες τὶς κοινωνικὲς δραστηριότητες, εἴτε πρόκειται γιὰ τὶς ἀπλές

²²⁷ Γιὰ τὶς ἀπόψεις περὶ ἀντιεκκλησιαστικῆς σάτιρας βλ. Μάττα, *Ἀπόκοπος*, 94 – 95

²²⁸ Τὸ ἐντόνο ἐρωτικὸ στοιχεῖο εἶναι ἐκδηλοῦν καὶ μὲσω του λεξιλογίου. βλ. Μάττα, *Ἀπόκοπος*, 104 – 106

καθημερινές συναναστροφές είτε για τις επισκέψεις σε εκκλησίες και μοναστήρια, προσπαθώντας με κάθε τρόπο να διαφυλάξουν την τιμή και την ησυχία τους από τους κακεντρεχείς λόγους του περίγυρού τους.

Στο σημείο αυτό, είναι ευδιάκριτο και το σχόλιο του ποιητή για τις κινήσεις των κληρικών, οι οποίοι στοχεύουν, όχι στην ψυχική σωτηρία αυτών των γυναικών, αλλά στην αρπαγή της περιουσίας τους (209 – 216):

*«Κεράτσα, τί σὲ ὠφελᾷ νὰ κάθῃσαι στὸ σπίτιν
καὶ νὰ ᾿σαι εἰς τὰ σκοτεινὰ σὰν ὄρνιθα στὴν κοίτην;
Κερά, κατέβα ἐκ τὰ ψηλά, κατέβα ἀπὸ τ' ἀνώγια
καὶ πήγαινε στὴν ἐκκλησιὰν ν' ἀκοῦς Θεοῦ τὰ λόγια.
Τὸν βιὸν ὁποῦ σ' εὐρίσκεται, πράγματα τὰ φυλάσσεις,
ἀπόθεσέ τα εἰς ἐκκλησιές, καὶ σύντομα ν' ἀγίασης.
Μὴ σὲ πλανέσῃ συγγενής, φίλος μὴ σὲ κομπώσῃ!
Χαρὰ ὁποῦ βάλ' εἰς ἐκκλησιές κι ὄχι πτωχοῦ νὰ δώσῃ!»*

Κατ' αρχάς, στο απόσπασμα υπονοείται πως οι ιερείς επιδιώκουν να παραπλανήσουν τις γυναίκες αρχοντικής καταγωγής, γεγονός που φαίνεται από την παράκλησή τους να εγκαταλείψουν τα ανώγια των σπιτιών τους, που υποδηλώνει σημάδι πλούτου, και να προσέλθουν στους ναούς. Οι άπληστοι κληρικοί επιδιώκουν πάση θυσία να αποσπάσουν την κληρονομιά των χηρών, συμβουλευόντάς τες πως μόνο έτσι θα εξιλεωθούν από τις αμαρτίες τους, προσφέροντας δηλαδή την περιουσία τους στις εκκλησίες και όχι απευθείας στους φτωχούς. Φοβούνται, μάλιστα, μήπως κάποιος από το συγγενικό ή το φιλικό περιβάλλον τις εμποδίσει να προβούν σε μια τέτοια δωρεά. Η συμπεριφορά και οι κινήσεις τους όμως δεν περνούν απαρατήρητες από τον ποιητή, ο οποίος εξαπολύει μια οξεία αντικλησιαστική σάτιρα προς τα πρόσωπα των υποκριτών ιερωμένων.

Οι δύο νεκροί, μετά το τέλος της διήγησης του αφηγητή, απογοητευμένοι από τη συμπεριφορά των συζύγων, είναι σε θέση πια να καταλάβουν την τραγική ειρωνεία της κατάστασης που διαδραματιζόταν, πριν το θάνατό τους, αφού τα θρηνητικά λόγια των γυναικών ήταν γεμάτα υποκρισία. Στη συνέχεια, αναλογίζονται τις μητέρες τους και ζητούν από τον αφηγητή να τους εξομολογηθεί τη δική τους σκληρή καθημερινότητα, αφότου έφυγαν από τη ζωή τα παιδιά τους (228 – 236):

Εἰπέ μας το, ἂν ὀρίσης:
πῶς ὑπομένουν τὸ λοιπὸν οἱ ἄθλιες μας μονάδες
λείπονται υἱοὶ τως νὰ θωροῦν ὕπαντρες τὲς νυφάδες
καὶ πῶς στέκουν στὰ σπίτια τως δίχως τὴν ὀμιλιάν τως
καὶ πῶς θωροῦν τὰ ροῦχα τως δίχως τὴν ἔλικιάν τως;
«Ἄντάμα», λέγω των, «μ' ἐσᾶς ἐχάσασιν τὸ φῶς τως
κι οὐδὲν θωροῦν τὰ γίνονται οὐδὲ ψηφοῦν τὸν βίόν τως.
Ἄναστενάζουν ὀγιά σᾶς, γιὰ λόγου σας λυποῦνται,
τοῦ κόσμου ἐλησμονήσασιν καὶ ἐσᾶς μόνον θυμοῦνται».

Ἡ τελευταία κατηγορία γυναικῶν, λοιπὸν, στις οποίες αναφέρεται ὁ ποιητής εἶναι οἱ μητέρες που ἔχουν χάσει τους γιους τους, στις οποίες δεν ασκείται κανενός εἶδους κριτική, σε ὅ,τι αφορά τὴ συμπεριφορά τους ἀπέναντι στους νεκρούς. Οἱ νεκροὶ αναρωτιοῦνται πῶς εἶναι δυνατόν αὐτές νὰ υπομένουν τὴ σκληρὴ πραγματικότητα καὶ ταυτόχρονα νὰ εἶναι μάρτυρες τῆς καλοζωίας των χηρῶν των γιων τους. Ἡ ἀπάντηση τοῦ ἀφηγητῆ εἶναι λιτὴ ἀλλὰ ἀπολύτως ξεκάθαρη, διότι οἱ γυναῖκες που ἔχασαν τους γιους τους μοιάζουν σαν νὰ ἔχασαν αυτομάτως καὶ τὴ δικὴ τους ζωὴ, καθὼς δεν δείχνουν πλέον κανένα ενδιαφέρον γιὰ τὴν καθημερινότητά τους, παρά μόνο γιὰ τὴν ψυχὴ των νεκρῶν παιδιῶν τους. Ὁ ποιητής θέλει νὰ διαχωρίσει καὶ νὰ ἐξυψώσει στα μάτια τους, ἀλλὰ καὶ των ἀναγνωστῶν, τὴν πραγματικὴ καὶ ἀνιδιοτελὴ ἀγάπη των γονέων γιὰ τὰ παιδιά τους, συγκριτικὰ με τὴν ἀδικαιολόγητὴ συμπεριφορά καὶ τὴν πλήρη ἀδιαφορία των χηρῶν.

Μετά τὴ διάκριση των καλῶν καὶ των κακῶν γυναικῶν, ὁ ἀφηγητῆς ἐπιθυμεῖ νὰ πληροφορηθεῖ τὴν ταυτότητα των δύο νέων, τὸν τόπο καταγωγῆς τους καὶ προπαντός τὴν αἰτία τοῦ θανάτου τους. Ἀπὸ τὸ σημεῖο αὐτό, συμπεριλαμβανομένης καὶ τῆς ιστορίας τῆς ἀδελφῆς τους, ἀναπτύσσεται μιὰ ἐγκιβωτισμένη ἀφήγηση, ἡ ὁποία πλέκεται γύρω ἀπὸ τὸν κεντρικὸ θεματικὸ ἀξονα τῆς ἀδελφικῆς ἀγάπης. Ἔτσι, οἱ νεκροὶ, ἐκμυστηρεύονται στὸν ἀφηγητῆ πληροφορίες γιὰ τὴν καταγωγή καὶ τὴν πατρίδα τους.²²⁹ Κυρίαρχος αὐτῆς τῆς χώρας ἦταν ὁ πατέρας τους, (303 – 308):

Εἰς αὐτὴν ὁ πατέρας μας ἦτον τὴν πόλιν πρῶτος,
νὰ φέγγη ὡς ἥλιος τὸ πουργὸν καὶ ὡς φέγγος εἰς τὸ σκότος.
Εἴχαμεν πρῶτην ἀδελφὴν ὀκάπου παντρεμένην,

²²⁹ Γιὰ τὴν πατρίδα των νεκρῶν βλ. Μάττα, *Ἀπόκοπος*, 122 – 128

μακρὰ ὑπὸ τὴν πατρίδα μας κι ἀπὸ καιροῦ σταλμένην.

Ἔδοξεν τοῦ πατέρα μας εἰς αὐτὴν νὰ μᾶς στείλῃ,

νὰ συγχαροῦμεν μετ' αὐτὴν ὡς ἀδελφοὶ καὶ φίλοι.

ο οποίος παρομοιάζεται με το λαμπερό φως του ήλιου και του φεγγαριού. Η αδερφή τους είχε παντρευτεί σ' έναν τόπο μακριά από την πατρίδα της, οπότε ήταν απόλυτα δικαιολογημένη η επιθυμία του πατέρα της να την επισκεφτούν τα αδέρφια της, εκφράζοντάς της την αγάπη και τη χαρά τους για το ευτυχές γεγονός. Ακόμη και οι πατρικές ευχές για ένα καλό ταξίδι και μια γρήγορη επιστροφή (320 – 322) φανερώνουν την πατρική αγάπη, μολονότι η διαδρομή τους δεν είχε αίσιο τέλος. Η βαθιά αδελφική αγάπη είναι τόσο έντονη που ακόμη και την ώρα του θανάτου, οι δύο νέοι πνίγηκαν αγκαλιασμένοι και προφανώς παραμένουν αχώριστοι και στον Άδη, δίνοντας παρηγοριά ο ένας στον άλλο, παρά την τραγική τους μοίρα (367 – 370):

Ἦμουν ἐγὼ εἴκοσι χρονῶν καὶ αὐτὸς λίγον πλεοτέρην

καὶ ἀμάδι στεφανώθημαν κ' εἶχεν καθεὶς τὸ ταίριν.

Διὰ τοῦτο μᾶς ἐδόθηκεν ἀντάμα νὰ ταφοῦμεν

καὶ ἀντάμα νὰ γυρίζωμεν καὶ νὰ συμπερπατοῦμεν.

Μόλις οι δύο νέοι εισήλθαν στον Άδη, εμφανίστηκε η αδερφή τους, κρατώντας ένα μωρό στην αγκαλιά της και έμεινε έκπληκτη μη μπορώντας να πιστέψει πως τα αδέρφια της είναι νεκρά (379 – 386):

Καὶ κάπου ἐπιστώθηκεν κ' εἶδεν κ' ἐγνώρισέν μας

καὶ ἀπείτις μᾶς ἐγνώρισεν, ἦρθεν κ' ἐσίμωσέ μας

καὶ τὸν καθέναν ἤρπαξεν μὲ πόθον καὶ ἀγκαλιάσθην

κ' ἔπειτα στὸ τραχήλι μας ὕστερ' ἀποκρεμάσθην

καὶ μετὰ δάκρυα ἐκίνησεν τὴν ὄψιν της νὰ πλύνη

κ' εἶπε μας ἐξενίζοντα: «Τάχα καὶ νὰ 'σθ' ἐκεῖνοι

τοὺς εἶχα ἀμάτια κ' ἤβλεπα, τοὺς εἶχα φῶς κ' ἐθώρουν,

ἐντιμοτάτους ἤβλεπα, λαμπρὰν στολὴν ἐφόρουν;»

Η αντίδρασή της είναι έντονη, αφού μόλις τους αναγνώρισε, έπεσε κλαίγοντας σπαρακτικά στην αγκαλιά τους, προσφωνώντας τους με διάφορα κοσμητικά επίθετα που παρουσιάζουν την αγάπη και την λατρεία που έτρεφε για τα αδέρφια της. Σύμφωνα με τα λεγόμενά της, ήταν τα μάτια και το φως της και πάντα τους θυμόταν

να έχουν μεγαλοπρεπή παρουσία. Μέσω του θρήνου της, επιβεβαιώνεται η γενικότερη άποψη του ποιητή πως οι πραγματικές και ουσιαστικές σχέσεις αναπτύσσονται μόνο ανάμεσα σε άτομα που έχουν εξ αίματος συγγένεια, δηλαδή ανάμεσα στους γονείς και τα παιδιά και ανάμεσα στα αδέρφια, διότι οι συζυγικές σχέσεις βασίζονται ενίοτε στην υποκρισία και όχι στην αληθινή αγάπη.

Επιπρόσθετα, η κοπέλα συνειδητοποιεί πως οι άτυχοι γονείς θα πληροφορηθούν τον θάνατο όλων των παιδιών τους, που αποτελούσαν το στήριγμα και τους αποδέκτες της αγάπης τους. Δυστυχώς, με τον χειρότερο τρόπο θα αντιληφθούν τη ματαιότητα του κόσμου γενικότερα και της ανατροφής των παιδιών ειδικότερα (404 – 408):

*«Οὐαὶ τοὺς καρτερεῖ τὸ δολερὸν μαντάτον,
ὁποῦ στὸν Ἄδη ἔπεσαν μίαν νύκτα, μίαν ἐσπέραν
τοὺς εἶχασιν παρηγοριάν, δύο υἱοὺς καὶ θυγατέραν!
Τὸν Χάρον τως ἐσπείρασιν, θάνατον ἐθερίσαν,
κόπους τοὺς ἀγωνίζοντα ἀλλῶν τοὺς ἐχαρίσαν.*

Επανέρχεται λοιπόν το μοτίβο της ματαιότητας του κόσμου.²³⁰ Ο θρήνος της κόρης προς τους γονείς, εμμέσως πλην σαφώς, απευθύνεται στους νεκρούς και την κακή τους τύχη που όρισε να ζουν σε τόσο νεαρή ηλικία στον Άδη.

Η αποκάλυψη της κοπέλας πως πέθανε στον ύπνο της, ούσα έγκυος, βλέποντας ένα προφητικό όνειρο για τον θάνατο των αδερφών της, αποτελεί και την τελευταία μνεία του ποιητή σε οικογενειακά θέματα και στους δεσμούς ανιδιοτελούς αγάπης που αναπτύσσονται μεταξύ των μελών της (425 – 434):

*«Κεῖτοντα στὸ κρεβάτιν μου μυριοθορυβουμένη
(ὄκτω μνηῶν, μ' ἐφαίνετον, ἤμουν ἐγγαστρομένη)
ἐφάνη μου στὸν ὕπνον μου κάτινες μ' ἐλαλήσαν
καὶ λέγουν με: Τί κάθεσαι; Τ' ἀδέλφια σου ἐβουλήσαν!
Εὐθὺς τὰ ἐντός μου ἐπέσασιν καὶ συγκοπή μ' ἐσέβη
κ' ἐπῆγεν κάτω τὸ παιδὶν καὶ ἄνω ἡ ψυχὴ μου ἐξέβη.
Κ' ἴτις ὁ Χάρος μ' ἔδωκεν θάνατον εἰς τὴν γένναν·
ὁμοίως τὸ βρέφος τὸ βαστῶ ἐπῆρα μετὰ μένα.*

²³⁰ Για το μοτίβο βλ. Μάττα, *Απόκοπος*, 143

*Ἀπὸ τὸν κόσμον μ' ἔδωκεν μόνον αὐτὸ μοιράδιν,
τάχα νὰ παίρνω ἄνεσιν καὶ συνοδιὰν στὸν Ἄδην».*

Επιπλέον, ο θάνατος των τριῶν ἀδερφῶν συνδέεται με κάποιον τρόπο, διότι, ἀφενὸς οἱ δύο ἀδερφοί, ἀναχωρῶντας ἀπὸ τὴν πατρίδα τους, ἐκτέλεσαν με προτροπὴ τοῦ πατέρα τους ἓνα επικίνδυνο θαλάσσιο ταξίδι, προκειμένου νὰ συναντήσουν τὴ μοναδική ἀδερφή τους, καὶ αφετέρου αὐτὴ, δίχως νὰ εἶναι ενημερωμένη γιὰ τὴν ἐπίσκεψή τους, πέθανε στὸν ὕπνο τῆς ἐξαιτίας ἐνὸς ἐφιάλτη που προμήνυε τὸ τέλος των ἀδερφῶν τῆς. Ἡ μοίρα πάντως τοὺς ἐπεφύλασσε μιὰ κοινὴ ζωὴ, ἔστω καὶ στὸν Ἄδη.

Μέσω των περιπετειῶν των νεκρῶν, ὁ ποιητὴς ἀφήνει αρκετὲς ὑπόνοιες σχετικὰ με τὸν πλοῦτο καὶ πὼς αὐτὸς παίζει καταλυτικὸ ρόλο στὴ διαμόρφωση τῆς κοινωνικῆς πραγματικότητος, καθὼς ἐπίσης καὶ των ἀνθρώπων σχέσεων. Μάλιστα, ἡ πρώτη ἐνδειξὴ πλοῦτου ὑπάρχει στὴν ἐμφάνιση τοῦ ἀφηγητῆ, (5 – 8):

*Ἐφάνισθη μου κ' ἔτρεχα εἰς λιβάδιν ὠραιωμένον,
φαρὶν ἑκαβαλίκευγα, σελοχαλινωμένον·
κ' εἶχα στὴν ζῶσιν μου σπαθὶν, στὸ χέρι μου κοντάριν,
ζωσμένος ἤμουν ἄρματα, σαγίτες καὶ δοξάριν.²³¹*

ὁ ὁποῖος παρουσιάζεται ἐφιππος νὰ κρατᾷ σπαθί, ἀκόντιο, τόξο καὶ βέλη στὴν προσπάθειά του νὰ κυνηγήσει μιὰ ελαφίνα. Ἐπίσης, τὸ ἀλόγόν του εἶναι φορτωμένο με ὅλη τὴν ἀπαιτούμενη ἐξάρτυση. Ἡ εἰκόνα ἐπιδεικνύει τὴν ἀριστοκρατικὴ καταγωγὴ τοῦ ἀφηγητῆ, ἡ ὁποία του ἐπέτρεπε νὰ ἔχει πλοῦσιο κυνηγετικὸ ἐξοπλισμό.²³²

Μόλις ὁ ἀφηγητὴς εἰσήλθε στὸν Ἄδη καὶ συναντήθηκε με τοὺς νεκρούς, ὀφείλε νὰ ἀπαντήσῃ στις ἐρωτήσεις τους σχετικὰ με τὴν καθημερινότητα των ζωντανῶν (100 – 126):

*Φιλοτιμοῦνται οἱ λυγερὲς τάχα καὶ χαίροντ' ὅλες;
καὶ ἂν τὸ Σαββάτον βιάζονται ἀπ' ὥρας νὰ σκολάσουν,
νὰ ἐμπαίνουσιν εἰς τὸ λουτρόν, νὰ ἐβγαίνουσιν ν' ἀλλάσσουν·
καὶ τὸ ταχὺ τὴν Κυριακὴν τὴν ὄψιν τως νὰ νίβγουν
καὶ σκολινὰ νὰ βάνουσι, στὴν ἐκκλησί' ἂν παραίνουν·*

²³¹ Μπεργαδῆς, *Ἀπόκοπος*, 13, στ. 5 – 8

²³² Γιὰ τὴν παρουσία τοῦ κυνηγιῶν στοῦ κύκλου των ευγενῶν βλ. στα ἀντίστοιχα κεφάλαια τοῦ Σαχλίκου καὶ τοῦ Φαλιέρου.

*καὶ ἂν μετὰ βάγιων καὶ μαντιῶν οἱ ἀρχόντισσες γυρίζουν
καὶ ὡς ἀπὸ μόςχου καὶ λουτροῦ περνώντας νὰ μυρίζουν·
να ἔχουν οἱ ἄρχοντες αὐλές, παλάτια καὶ τρικλίνους
καὶ ἂν ἔναι θάρρος εἰς αὐτοὺς καὶ ὑπερψιὰ εἰς ἐκείνους·
νὰ σύρνουσιν ὑποταγές, στοὺς κάμπους νὰ τεντώνουν
καὶ μὲ γεράκια καὶ σκυλιὰ περδίκια νὰ ζυγώνουν·
καὶ ἂν προτιμεύουν γέροντες μικροὶ καὶ ἰσοδρόμοι,
ὡσὰν ἐπροτιμεύονται, ὅντεν ἐζοῦσαν τότες.*

Οἱ νεκροί, μέσω των ερωτημάτων τους, περιγράφουν τον κόσμο των ζωντανών, ξεκινώντας ἀπὸ τις ασχολίες των γυναικῶν τις ἀργίες, στις οποίες ἐβγαίνουν ἐξω καλλωπισμένες για νὰ πάνε στις ἐκκλησίες. Προφανῶς, ἀναφέρονται σε γυναίκες ἀριστοκρατικῶν οἰκογενειῶν, οἱ οποίες, ἔχοντας οἰκονομικὴ ἀνεση, διέθεταν κάθε λογῆς ἀκριβὰ ἐνδύματα καὶ ἀρώματα για την προσωπικὴ τους περιποίηση. Οἱ νεκροὶ περιγράφουν, ἐπίσης, τις πλούσιες κατοικίες των ἀρχόντων του τόπου τους, που ἐμοιάζαν με μεγαλοπρεπὴ παλάτια. Ἡ ἀγαπημένη ἀσχολία των ἀρχόντων φαίνεται για ἄλλη μια φορὰ πως εἶναι τὸ κυνήγι με γεράκια καὶ σκυλιὰ. Εἶναι πολὺ πιθανό οἱ δύο νεκροὶ νὰ εἶχαν γνώση αὐτῶν των συνηθειῶν, ἀν ἀναλογιστοῦμε πως στη συνέχεια της ἱστορίας, ἀποκαλύπτουν στον ἀφηγητὴ την ἀριστοκρατικὴ καταγωγή τους. Στο τέλος, ἀναρωτιοῦνται ἀν ἐξακολουθεῖ νὰ διατηρεῖται στην κοινωρία ἡ ἱεραρχικὴ δομὴ, ἡ οποία στηριζόταν κατὰ βάση στον πλοῦτο των οἰκογενειῶν που την ἀπάρτιζαν.

Οἱ νεκροὶ, ἔχοντας ἀναπολήσει τα τελευταία λόγια των συζύγων τους, συγχρόνως ὁμως καὶ την ἀπρεπὴ συμπεριφορὰ τους με τὸ νὰ σπαταλοῦν την περιουσία, ἀναφέρονται σ' αὐτές με περισσότερη σκληρότητα καὶ παρουσιάζουν στον ἀφηγητὴ την εικόνα των διπρόσωπων γυναικῶν, οἱ οποίες, ἐρμῆματα της ἀπληστίας τους, προχωροῦν στη σύναψη ἀκόμη καὶ ἐρωτικῶν σχέσεων ὑπὸ την προϋπόθεση χρηματικῆς ἀνταμοιβῆς (265 – 272):

*Γιατὶ, ὅντε δείχνει καὶ πονεῖ, τότες ἀναγαλλιάζει·
τὴν ἐντροπὴν της ἐπεθυμᾷ κ' εἰς τὸ κακὸν σπουδάξει.
Μ' ἔναν ἀμάτιν νὰ γελᾷ, μὲ τ' ἄλλο ν' ἀναδακρῶνῃ·
τὸ δάκρυον δείχνει καὶ πονεῖ, τὸ γέλιον ὡς κομπώνει.
Φίλον τὸν δείχνει καὶ πονεῖ γοργὸν τὸν ἐξοδιάζει
καὶ παίρνει φόλαν για σολδίν, καλὰ καὶ δὲν τὸ ζάζει,*

*καὶ ἀπὸ τὴν φόλ' ἀσημαδὰν κι ἀπ' αὐτον ἀγκινάρην
καὶ ἄν εὕρη πράκτες καὶ καιρόν, περνᾷ τὸ κιντηνάρην.*

Ο ποιητής, στους παραπάνω στίχους παραθέτει διάφορα εἶδη νομισμάτων²³³ της εποχής του και τα ταξινομεί βάσει μιας αξιολογικής κλίμακας, θέλοντας να αποδείξει πρωτίστως το μέγεθος της απληστίας των γυναικών και δευτερευόντως της οικονομικής εκμετάλλευσης που υφίσταντο οι εραστές τους, οι οποίοι πλήρωναν αδρά για τις ερωτικές υπηρεσίες που τους παρείχαν ή για την κάλυψη των επιθυμιών τους.

Η περιγραφή της πατρίδας των νεκρών αποτελεί ένα επιπρόσθετο στοιχείο πλούτου, καθώς οι ίδιοι δηλώνουν πως προέρχονται από γενιά ευγενών (289, *Μάθ', ἀπὸ τὴν πατρίδα μας κατ' εὐγενειὰν κρατοῦμεν.*) και παρακάτω ανφέρουν πως την βασική θέση εξουσίας του τόπου κατείχε ο πατέρας τους. Μολονότι, η ταυτότητα της πατρίδας παραμένει άγνωστη, αυτή παρουσιάζεται ως ένας εύπορος τόπος, γεμάτος ευμάρεια και ανάπτυξη, προσφέροντας πολύτιμα και σπάνια αγαθά στους κατοίκους της.²³⁴ (291 – 302):

*Ἐμᾶς εἶν' ἡ πατρίδα μας ὅπου 'ναι τὸ λογάριν:
ὡς ἀπὸ φύσιν καὶ λουτροῦ ἐγένεοντα τὸ ψάριν.
Τόπος ἄγριος, ἀδιάβατος καὶ τῶν πουλιῶν τὸ δάσος·
ἐκεῖ ἐδείχθη(ν) ὑπεριψιὰ κ' ἐπλήθυνεν τὸ θράσος·
καὶ ὅπου τοῦ κόσμου τὴν στρατιὰν ἐνίκησεν τὸ πάλιον
καὶ ὅπου τοῦ κόσμου ἀφέντεμεν τὸ μερτικὸν τὸ κάλλιον.
Ἦτον καθρίπτῃς τ' οὐρανοῦ, ἦτον τοῦ κόσμου εἰκόνα
καὶ ὡσὰν τ' ἀζάρι ἔβανεν τὰ ἔξι κ' ἐκράτειν τὸ ἕνα.
Ἦτον ἡ κρίσις τῆς σοφιάς, τῆς βασιλείας φεγγάρην,
μᾶνα τῆς πλουσιότητος καὶ τῆς στρατιᾶς ἰππάρην.
Ἦτον ἀντίθετον σκαμνὶν τῆς βασιλειᾶς τῆς Ρώμης
καὶ τῆς ἀλαζονειᾶς ἀγγειὸν καὶ τῆς διπλῆς τῆς γνώμης.*

Κατά τη διάρκεια της παραμονής του στον Άδη, ο αφηγητής έρχεται αντιμέτωπος με ένα πλήθος νεκρών που τον εκλιπαρούν, μετά την άνοδό του στον

²³³ Για τα νομίσματα και τις αξίες τους βλ. Μάττα, *Απόκοπος*, 115 – 116

²³⁴ Για τις πλούσιες παροχές της πατρίδας βλ. Μάττα, *Απόκοπος*, 112 – 123

κόσμο των ζωντανών, να δώσει εκ μέρους τους πιττάκια, επιστολές δηλαδή, στα αγαπημένα τους πρόσωπα και να τους εξιστορήσει τη μαρτυρική καθημερινότητά τους. Ένα από τα βασικότερα αιτήματά τους είναι, μεταξύ άλλων, η προτροπή για φιλανθρωπία με απώτερο σκοπό την ανάπαυση των ψυχών των νεκρών (521 – 524):

*Εἶπε καὶ τὰς γυναῖκας μας, εἶπε καὶ τῶν παιδιῶν μας
νὰ δώσουσιν πολλῶν πτωχῶν ἀκόμη ἀπὸ τὸν βίον μας·
νὰ πέψουσιν στὲς φυλακὲς ψωμίν, καρασὶν καὶ ἀλεύριν,
γιὰ νὰ τῶν ἔχωμεν κ' ἡμεῖς πολλὴν ἢ ὀλίγην χάριν.*

Η φιλανθρωπία, ως πράξη αλληλεγγύης, θα βοηθήσει όχι μόνο τους ανθρώπους που έχουν πραγματικά ανάγκη, αλλά και κατ' επέκταση τους ίδιους τους νεκρούς, οι οποίοι από τη θέση που βρίσκονται δεν έχουν τη δυνατότητα να αλλάξουν τη ζωή τους προς το καλύτερο. Επομένως, βασίζονται στις θεάρεστες πράξεις των συγγενών τους, μέσω των οποίων, θα έχουν έναν λόγο παραπάνω να ελπίζουν στην αιώνια σωτηρία της ψυχής τους και την επιβράβευσή τους κατά την Τελική Κρίση.²³⁵ Οι παρακλήσεις των νεκρών συνεχίζονται ακατάπαυστα, με το θέμα της φιλανθρωπίας και της σωτηρίας της ψυχής να βρίσκεται στο επίκεντρο της συζήτησής τους με τον αφηγητή (535 – 538):

*Μὴ σὲ πλανέσῃ συγγενής, γυναῖκα ἢ παιδί σου
νὰ τῶν ἀφήσης τίποτας δώσιν διὰ τὴν ψυχὴν σου·
ἀμὲ χαρὰ στὸν ἄνθρωπον ὅπου μὲ χέρια φθάνει
καὶ ἀνοίγει τὸ σακούλιν του καὶ δίδει πρὶν νὰ θάνῃ.*

Αφού οι νεκροί έχουν ήδη εξάρει τη φιλανθρωπία, προκρίνουν την άποψη πως η συγκεκριμένη κίνηση έχει μεγαλύτερη αξία, όταν πραγματοποιείται από κάποιον κατά τη διάρκεια της ζωής του και όχι μετά τον θάνατό του μέσω της κληρονομιάς του. Το οικογενειακό περιβάλλον του ετοιμοθάνατου δεν είναι απίθανο να δώσει αρχικά μια υπόσχεση πως πραγματικά θα φροντίσουν για τη σωτηρία της ψυχής του, μέσω της φιλάνθρωπης προσφοράς. Στην πραγματικότητά όμως, εξαιτίας της ανθρώπινης απληστίας και φιλαργυρίας, είναι ικανοί να καταχραστούν προς όφελός τους ολόκληρη την περιουσία. Συνεπώς, το ενδιαφέρον για την ψυχική σωτηρία θα ήταν καλό να ξεκινά όσο βρίσκεται κανείς εν ζωή, διότι ο ίδιος θα διαχειριστεί όσο

²³⁵ Για τις απόψεις περί σωτηρίας των νεκρών βλ. Μάττα, *Απόκοπος*, 158

καλύτερα μπορεί την περιουσία του και ενδεχομένως θα φροντίσει για τη διανομή της στους ασθενέστερους οικονομικά συνανθρώπους του, με απώτερο πάντα στόχο το προσωπικό του όφελος στη μεταθανάτια ζωή.

Για να γίνουν περισσότερο κατανοητές οι συμβουλές των νεκρών για την αξία της φιλανθρωπίας, φέρνουν ως παράδειγμα στον αφηγητή τη δική τους στάση απέναντι σε αυτό το θέμα, τη χρονική περίοδο που ήταν ζωντανοί (539 – 544):

*Ἐσφιτοκλείδωνα καλά ἴπτωχός οὐδὲν ἐτόλμα
νὰ μὲ ζητήσῃ τίποτας, ν' ἀναχασκίση στόμα,
διατὶ ἑκατέχασιν καλά τὴν εἶδησιν τὴν εἶχα ἴ
δὲν ἐσιμώνασιν ποτὲ οὐδ' ὄρεξιν δὲν εἶχα.
Ἄμὲ ἴκράτουν κ' ἐμάζωνα καὶ θύμησιν δὲν εἶχα
διὰ τὴν ψυχὴν τὴν ταπεινὴν νὰ δώσω λίγην ψίχα.*

Από τα λεγόμενα τους αποδεικνύεται πως ποτέ δεν έδειχναν το ανάλογο ενδιαφέρον για κάποιον που βρισκόταν σε δυσχερή οικονομική θέση. Η απάνθρωπη στάση τους, μάλιστα είχε ήδη γνωστοποιηθεί στον κοινωνικό περίγυρο, αποτρέποντας κατ' αυτόν τον τρόπο οποιαδήποτε έκκληση βοήθειας. Εκ των υστέρων όμως συνειδητοποίησαν πως η αποστολή τους στην κοινωνία δεν ήταν να αποταμιεύουν και να αυξάνουν την περιουσία τους, αλλά μέσω της προσφοράς, να διεκδικήσουν μια καλύτερη θέση στον κόσμο των νεκρών. Η συζήτηση εξακολουθεί να κυμαίνεται στους ίδιους ρυθμούς, με τους νεκρούς να δίνουν ολοένα και περισσότερες διευκρινήσεις επί του θέματος της φιλανθρωπίας (545 – 552):

*Ὅποιος ἐλπίζει ὀπίσω του γιὰ τὴν διάταξίν του
νὰ δώσουσιν τινὲς πτωχῶν κομπῶνει τὴν ψυχὴν του ἴ
διότι δὲν κουράρουσιν οὐδὲ ποσῶς ψηφοῦσιν,
ἄμὲ νὰ τρῶν, νὰ πίνουσιν, τὸν βιόν τως νὰ κρατοῦσιν ἴ
νὰ τὸν κρατοῦσι σφαιλιστὸν μὲ δύο, μὲ τρεῖς κατῆνες ἴ
φλουριά, δηνέρια καὶ πτερὰ μὲ τὲς χρυσὲς κουρτίνες ἴ
μόνον νὰ λογαριάζουσιν ὀκαὶ νὰ τὰ πληθύνουν,
καὶ θύμησιν δὲν ἔχουσιν αὐτῶν ὅπου τ' ἀφήνουν.*

Σε αυτό το σημείο, λίγο πριν το τέλος του διαλόγου, οι νεκροί θέλουν να προειδοποιήσουν ξανά τους ζωντανούς να μην τρέφουν αυταπάτες, πως οι συγγενείς τους θα διαχειριστούν συνετά την περιουσία τους και θα βοηθήσουν τους

συνανθρώπους τους μέσω της προσφοράς. Αντ' αυτού, θα προτιμήσουν μια ζωή γεμάτη τρυφή και ανέσεις, αφού η διαθήκη θα τους δώσει το δικαίωμα να είναι νόμιμοι διαχειριστές της περιουσίας του νεκρού. Η αναφορά στην αξία της φιλανθρωπίας αποτελεί ένα σύνηθες μοτίβο στα ηθικοδιδασκτικά κείμενα. Ο ποιητής προσπαθεί να πείσει τους αναγνώστες τους πως αυτή η πράξη είναι ο καλύτερος τρόπος για να εξασφαλίσουν μια θέση στον Παράδεισο. Η πολυτελής καθημερινότητά τους φαίνεται και από το λεξιλόγιο του αποσπάσματος, μιας και γίνεται λόγος για φλουριά και δηνέρια υψηλής αξίας και για χρυσές κουρτίνες που θα διακοσμούσαν τις οικίες τους. Οι νεκροί, επίσης, κάνουν λόγο και για φτερά, τα οποία είτε σχετίζονταν με φτερά εξωτικών πουλιών, που χρησίμευαν στον στολισμό των ρούχων, είτε επρόκειτο για πούπουλα, με τα οποία γέμιζαν τα παπλώματά τους. Σε κάθε περίπτωση πάντως είμαστε σε θέση να κάνουμε αναφορά για στοιχεία πλούτου και όχι απλών καθημερινών αντικειμένων. Οι νεκροί είναι πεπεισμένοι πως, εξαιτίας αυτής της κατάστασης, αυτοί θα είναι οι πιο άτυχοι, καθώς όλοι θα τους λησμονήσουν και θα συνεχίσουν τη διαβίωσή τους, απορροφημένοι από την καθημερινότητά τους, σαν να μην υπήρξαν ποτέ μέρος της οικογένειά τους.

Με την αναφορά στον πλούτο ο ποιητής εισάγει το μοτίβο του άμετρου πλούτου, ο οποίος δίχως συνετή διαχείριση, είναι ικανός να τυφλώσει τους ανθρώπους. Μοναδικός σκοπός τους είναι πρωτίστως, η αύξηση της ήδη υπάρχουσας περιουσίας τους και, δευτερευόντως, η ατέρμονη πολυτελής διαβίωσή τους. Επιπρόσθετα, η αναφορά στην αξία της φιλανθρωπίας αποτελεί σύνηθες μοτίβο στα ηθικοδιδασκτικά κείμενα. Ο ποιητής προσπαθεί να πείσει τους αναγνώστες τους πως αυτή η πράξη είναι ο καλύτερος τρόπος για να εξασφαλίσουν μια θέση στον Παράδεισο.

Οι αναφορές του Μπεργαδή στο θέμα της φιλίας και πώς αυτό εντάσσεται στο πλαίσιο του κειμένου του είναι ελάχιστες, συγκριτικά με τα θέματα της οικογένειας και του πλούτου. Ως ένα σημείο μπορεί να δικαιολογηθεί η έλλειψη τέτοιων κειμενικών στοιχείων, μιας και στο σύνολό του το ποίημα δεν κάνει λόγο γενικότερα για τις ανθρώπινες σχέσεις, παρά εξειδικεύεται στις οικογενειακές. Οι μοναδικές αναφορές του ποιητή στις φιλικές σχέσεις γίνονται στα σημεία του ποιήματος που οι δύο νεκροί επιθυμούν να πληροφορηθούν για το εάν οι συγγενείς τους, και κυρίως οι γυναίκες τους, τους έχουν λησμονήσει ή πενθούν ακόμα για τον θάνατό τους. Η απάντηση του αφηγητή, παρά τους αρχικούς ενδοιασμούς του, είναι αφοπλιστική και απόλυτα ειλικρινής, (161 – 164):

*Ἡζεύρετε τὸ γίνεται ἴ μόνον ἐδὰ οὐκ ἐφάνη:
φίλον οὐκ ἔχει ὁποῦ θαφῆ, ἀλλ' οὐδ' <ὅπ'> ἀποθάνη.
Λέγει το κ' ἢ παραβολὴ ἀλήθεια καὶ ὄχι ψόμα:
οὐαὶ τὸν βάλουν εἰς τὴν γῆν καὶ τὸν σκεπάσῃ χῶμα!*

διότι, ο νεκρός, αυτομάτως με τον θάνατό του, χάνει τη θέση του μέσα στην οικογένειά του και παύει να έχει φίλους. Ο αφηγητής δεν αποκλείει καθόλου το γεγονός, ότι με την έλευση του θανάτου ενός προσώπου, από κοινού έρχεται και η λησμονιά του από το κοντινό του περιβάλλον, στην προκειμένη περίπτωση το φιλικό. Οι φιλικές και κοινωνικές συναναστροφές ήταν εντελώς επίγειες απολαύσεις, οι οποίες δεν μπορούν να έχουν συνέχεια στον κόσμο των νεκρών (213 – 215):

*Τὸν βιὸν ὁποῦ σ' εὐρίσκεται, πράγματα τὰ φυλάσσεις,
ἀπόθεσέ τα εἰς ἐκκλησιές, καὶ σύντομα ν' ἀγίασης.
Μὴ σὲ πλανέσῃ συγγενής, φίλος μὴ σὲ κομπώσῃ!*

Δικαιολογημένοι, ως έναν βαθμό, είναι οι ενδοιασμοί των κληρικών, οι οποίοι απευθύνονται στις χήρες και τις προειδοποιούν να βρίσκονται σε εγρήγορση, μήπως κάποιος από το οικογενειακό ή το φιλικό περιβάλλον τις αποτρέψει από μια κίνηση δωρεάς χρημάτων στις εκκλησίες. Ο φόβος τους δεν είναι καθόλου παράλογος, διότι αναλογίζονται τη δύναμη του λόγου ενός φίλου της οικογένειας, ο οποίος μετά από έναν θάνατο, αποτελεί ένα από τα πιο κοντινά πρόσωπα που πραγματικά πενθούν με τους υπόλοιπους συγγενείς. Ο λόγος και οι πράξεις των φίλων σε μια τέτοια δύσκολη περίοδο αποτελούν ένα από τα κυριότερα ψυχολογικά ερείσματα. Συνεπώς, στην προσπάθειά τους να προστατέψουν τη σύζυγο ενός νεκρού φίλου τους από ενδεχόμενες βεβιασμένες αποφάσεις ή από τα λόγια επιτήδειων που αποσκοπούν στην απόσπαση χρημάτων, τη συμβουλεύουν και τη στηρίζουν σαν να αποτελούσε μέλος της δικής τους οικογένειας, αποτίνοντας φόρο τιμής στους νεκρούς φίλους τους. Παρόλ' αυτά, δεν αποκλείεται και το γεγονός οι κληρικοί να υποψιάζονται, και όχι άδικά, πως οι φίλοι του νεκρού θα επιθυμούν να πάρουν μερίδιο από την περιουσία του ή θα ανήκουν εξ αρχής στους νόμιμους κληρονόμους. Επομένως, οι δωρεές στις εκκλησίες δεν πρόκειται να πραγματοποιηθούν και αυτοί θα ζημιωθούν.

Τέλος, αντίστοιχες θεματικές αναφορές, όσον αφορά τη λησμονιά των φίλων, εντοπίζει κανείς στα κείμενα του Σαχλίκη²³⁶ και του Ντελλαπόρτα.²³⁷

²³⁶ Για τη λησμονιά των φίλων στον Σαχλίκη βλ. Κεφάλαιο II

²³⁷ Για τη λησμονιά των φίλων στον Ντελλαπόρτα βλ. Κεφάλαιο III

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Σκοπός της παρούσας εργασίας ήταν να διερευνηθεί σε βάθος ο τρόπος παρουσίασης των εννοιών της οικογένειας, του πλούτου και της φιλίας στα ποιήματα της κρητικής λογοτεχνίας του 14^{ου} και του α΄ μισού του 15^{ου} αιώνα. Για αυτό τον λόγο, αξιοποιήθηκε το ποιητικό έργο του Στέφανου Σαχλίκη, του Λεονάρδου Ντελλαπόρτα, του Μαρίνου Φαλιέρου και του Πέτρου(;) Μπεργαδή, αφού πρωτίστως αποδελτιώθηκαν συγκεκριμένοι στίχοι ή χωρία των κειμένων.

Πιο συγκεκριμένα, το ποιητικό έργο του Στέφανου Σαχλίκη, αποτέλεσε στο σύνολό του μια εμπειριστατωμένη πηγή πληροφόρησης για τη ζωή στον Χάνδακα του 14^{ου} αιώνα. Ο ποιητής σχολίασε και ενίοτε σατίρισε τα κακώς κείμενα της εποχής του, παρουσιάζοντας την καθημερινότητα της κρητικής πρωτεύουσας, που προσπαθούσε να βρει τους ρυθμούς της μετά τον θανατηφόρο λοιμό του 1348. Σαχλίκη, αφορμώμενος συχνά από τις δικές του προσωπικές και οδυνηρές εμπειρίες, παραδείγματος χάριν τη φυλάκιση και την οικονομική του καταστροφή, ήθελε να περιγράψει και κατ' επέκταση να προειδοποιήσει για τους κινδύνους που κρύβονται μέσα στις κοινωνίες. Πολύ συχνά, μέσα στο έργο του, επεσήμαινε πως οι ανθρώπινες σχέσεις, συγγενικές και φιλικές, δεν διακατέχονταν από αγάπη και αλληλεγγύη, αλλά αποσκοπούσαν στο προσωπικό κέρδος. Επίσης, ανέφερε πως στις δύσκολες στιγμές ενός ανθρώπου το κοντινό του περιβάλλον εξαφανίζονταν από κοντά του. Φαίνεται πως ο ίδιος έδινε ιδιαίτερη σημασία στις ανθρώπινες σχέσεις και κυρίως στις φιλικές, αφού αφιέρωσε ένα ολόκληρο ποίημα στη φιλία και τους άπιστους φίλους του.

Επιπλέον, παρουσίασε εκτενώς την επαγγελματική τάξη των δικηγόρων του Χάνδακα, στην οποία και αυτός ανήκε για ένα χρονικό διάστημα. Σχολίασε και άσκησε κριτική στους πρώην συναδέλφους του για τον τρόπο με τον οποίο εργάζονταν. Το μοναδικό μέλημά τους ήταν να αποσπάσουν όσο το δυνατόν περισσότερα χρήματα από τους πελάτες τους, αδιαφορώντας για την οικονομική τους κατάσταση. Άλλη μια κοινωνική ομάδα που αποσκοπούσε στο προσωπικό τους όφελος. Τέλος, μέσω ενός ηθικοδιδακτικού και παραινετικού ποιήματος, έκανε λόγο για τους κινδύνους των τυχερών παιχνιδιών, τις συναναστροφές με τις γυναίκες ελευθέρων ηθών και της νυχτερινής ζωής. Κατά τη γνώμη του, οι τρεις κίνδυνοι είναι υπεύθυνοι για τον ηθικό και τον οικονομικό ξεπεσμό των ανθρώπων.

Το ποίημα του Λεονάρδου Ντελλαπόρτα, *Ερωτήματα και ἀποκρίσεις Ξένου και Αληθείας*, αποτέλεσε με τη σειρά του ένα αξιόλογο κείμενο για την έρευνα. Ο

Ντελλαπόρτας, σε ό,τι αφορά την οικογένεια, δε στηρίχθηκε σε προσωπικές του εμπειρίες. Αρχικά, έκανε λόγο για τον τρόπο συμπεριφοράς ενός άνδρα προς τη σύζυγό του. Αν αυτή ήταν συνετή και υπάκουη, τότε και αυτός όφειλε να την αγαπά και να τη σέβεται. Αν, όμως, η γυναίκα είχε παράλογες απαιτήσεις ή ήταν άπιστη, τότε ο σύζυγός της είχε κάθε δικαίωμα να την τιμωρεί, ακόμη και να χειροδικεί. Επίσης, ο ποιητής αναφέρθηκε στο πόσο καταστρεπτικός μπορεί να αποδειχθεί ο φθόνος ανάμεσα στα μέλη μιας οικογένειας.

Στα σημεία του ποιήματος που αναφέρονται στον πλούτο, εντοπίζονται ομοιότητες με θέματα που ανέπτυξε ο Σαχλίκης. Ο Ντελλαπόρτας, όντας και ο ίδιος δικηγόρος, γνώριζε πως οι περισσότεροι συνάδελφοί του ζητούσαν συνεχώς αμοιβές, για να εκτελέσουν τις υποθέσεις τους. Το προσωπικό τους όφελος προσπερνούσε κάθε ηθικό φραγμό, με αποτέλεσμα αυτοί να δικαιώνουν και να ελευθερώνουν όσους έπρεπε να βρίσκονται στη φυλακή. Ο Ντελλαπόρτας, σε αντίθεση με τον Σαχλίκη, δεν χρηματίστηκε ποτέ από τους πελάτες του και μάλιστα προσέφερε αφιλοκερδώς τις υπηρεσίες του στους οικονομικά αδύναμους. Μέσω των στίχων του, γίνεται αντιληπτό, ότι ο ίδιος δεν επιθυμούσε τον άμετρο πλούτο, καθώς κατέκρινε τη φιλαργυρία και πρότεινε τη φιλανθρωπία ως μέσο ψυχικής σωτηρίας του ανθρώπου.

Οι αναφορές του στο θέμα της φιλίας είναι λιγότερες από του Σαχλίκη. Παρολ' αυτά, αναφέρθηκε και αυτός στο φαινόμενο της εγκατάλειψης των φίλων στις δύσκολες στιγμές ενός ατόμου, καθώς και στην προδοσία που ένιωσε από τον δικαστή του, που τύχαινε να είναι και φίλος του.

Ενδιαφέρον παρουσίασε το ηθικοδιδακτικό και παραινετικό ποίημα του Μαρίνου Φαλιέρου, *Λόγοι διδακτικοί τοῦ πατρὸς πρὸς τὸν υἱόν*. Σε αυτό ο ποιητής απευθυνόταν στον γιο του και του έδινε χρήσιμες συμβουλές. Η έννοια της οικογένειας σχολιάστηκε εκτενώς. Αρχικά, ο ποιητής αναφέρθηκε στην επιλογή της συζύγου, η οποία έπρεπε να κατάγεται από ευγενική γενιά και να διαθέτε αρετές. Εντύπωση προκαλεί το γεγονός, πως ο ποιητής δεν έθετε ως κριτήριο επιλογής την περιουσία της νέφης. Στη συνέχεια, έκανε λόγο για τις ευθύνες που θα επωμίζονταν το ζευγάρι, όπως επίσης και για τον τρόπο συμπεριφοράς των δύο συζύγων. Ανάμεσά τους έπρεπε να υπάρχει σεβασμός, αγάπη και υπομονή. Οι συγκεκριμένες αρετές αντιστοιχούν με αυτές που πρότεινε και ο Ντελλαπόρτας στο δικό του ποίημα. Ομοιότητες ανάμεσα στα δύο έργα εντοπίζονται και στον διαχωρισμό των συνετών και των πονηρών συζύγων, απλώς ο Φαλιέρος πρότεινε έναν ηπιότερο τρόπο αντιμετώπισης των δευτέρων. Ο Φαλιέρος ήταν ο μόνος ποιητής που τοποθετήθηκε

σχετικά με το θέμα της ανατροφής των παιδιών, τον διαμοιρασμό της πατρικής περιουσίας στα αγόρια, ανάλογα με τις ικανότητες που διέθετε ο καθένας και την προσφορά προίκας στα κορίτσια, ανεξαρτήτως της οικονομικής κατάστασης της οικογένειας. Τέλος, προσέθεσε το θέμα της χηρείας και το ενδεχόμενο ενός δεύτερου γάμου. Ο Φαλιέρος ήταν σύμφωνος με αυτόν μόνο στην περίπτωση που κάποιος ήταν άτεκνος.

Ο ποιητής, επηρεασμένος από την υψηλή κοινωνική θέση και την καλή οικονομική κατάστασή του, παρουσίασε στον γιο του την αξία της εργασίας και της αποταμίευσης, αποτρέποντάς τον από ασχολίες που θα του προκαλούσαν οικονομική δυσχέρεια. Επίσης, όπως ο Ντελλαπόρτας, έτσι και ο Φαλιέρος εξήρε την πράξη της φιλανθρωπίας, που θα αποτελούσε το μέσο για τη σωτηρία της ψυχής.

Οι στίχοι που αφιέρωσε στην αξία της φιλίας ήταν ελάχιστοι. Μεταξύ άλλων, υπονόησε τους κινδύνους που έκρυβαν οι συναναστροφές ενός φεουδάρχη με τους χωρικούς, οι οποίοι παρουσιάστηκαν ως αφερέγγυοι και εκμεταλλευτές.

Τελευταίο, αλλά εξίσου σημαντικό ποίημα για την έρευνα, ήταν ο *Άποκοπος* του Μπεργαδή, που παρόλο που πραγματευόταν ένα ονειρικό γεγονός, κατάφερε να εντάξει θέματα που συνάδουν με την πραγματικότητα. Οι αναφορές του ποιητή στο θέμα της οικογένειας ήταν πολλές. Μέσω του διαλόγου του αφηγητή με τους νεκρούς, ο ποιητής αναφέρθηκε στο γεγονός της λησμονιάς των νεκρών από το περιβάλλον τους. Ο ποιητής κατέκρινε σε μεγάλο βαθμό τη συμπεριφορά των αδίστακτων χηρών, που συνέχιζαν κανονικά τη ζωή τους, επηρεασμένες από την καθημερινότητα και τον κοινωνικό τους περίγυρο. Ο ποιητής κατέληξε στο συμπέρασμα, πως η αληθινή αγάπη γεννιέται μόνο μεταξύ των γονέων και των παιδιών ή μεταξύ των αδελφών.

Το θέμα του πλούτου απασχόλησε ιδιαίτερα τον ποιητή, καθώς σε αρκετά σημεία έκανε νύξεις για τις συνήθειες της αριστοκρατικής τάξης. Άσκησε, όμως, έντονη κριτική στο φαινόμενο της κατάχρησης της περιουσίας των νεκρών από τους συγγενείς τους ή ακόμη και από τους κληρικούς, που ερωτοτροπούσαν με τις χήρες γυναίκες, ούτως ώστε να επωφεληθούν από τις περιουσίες τους. Ο ποιητής έθιξε, επίσης, και το ζήτημα του πληρωμένου έρωτα των γυναικών, ένα σύνηθες θέμα στη λογοτεχνία της εποχής, που απασχόλησε ιδιαίτερα και τον Σαχλίκη. Μιας και το ποίημα αναφέρεται στη ζωή στον Κάτω Κόσμο, ο ποιητής δεν θα μπορούσε να μην ενδιαφερθεί για το θέμα της ψυχικής σωτηρίας των ανθρώπων, η οποία θα επιτυγχανόταν μέσω της φιλανθρωπίας, που θα είχε αξία μόνο αν γινόταν από

κάποιον που βρισκόταν εν ζωή.

Οι αναφορές του ποιητή στο θέμα των φιλικών σχέσεων σχετίζονταν ξανά με τη λησμονιά των νεκρών. Οι φιλικές σχέσεις αποτελούν, έως και σήμερα, επίγειες απολαύσεις, επομένως ήταν αναμενόμενο, να διαλύονται, μετά τον θάνατο κάποιου, αφού δεν είχαν θέση στον κόσμο των νεκρών. Επιπλέον, ο ποιητής σχολίασε και το θέμα, που ανέπτυξε και ο Σαχλίκης, σχετικά με τους ανθρώπους που ανυπομονούσαν για τον θάνατο ενός φίλου τους, για να διεκδικήσουν μερίδιο από την περιουσία του, δείχνοντας για άλλη μια φορά πως οι φιλικές σχέσεις δεν βασίζονταν σε αληθινά συναισθήματα.

Εν κατακλείδι, πρόκειται για τέσσερα λογοτεχνικά έργα του 14^{ου} – 15^{ου} αιώνα, που ανήκουν σε ποιητές υψίστης σημασίας. Η απλή και κατανοητή δημόδης γλώσσα τους, το ύφος, το οποίο εναλλάσσεται ανάλογα με την περίσταση και τέλος η διαχρονικότητα των θεμάτων που πραγματεύονται, τα καθιστούν ικανά και απολύτως εμπειριστατώμενα, για να αποτελέσουν αντικείμενο μελέτης και βαθύτερης κατανόησης της κρητικής κοινωνίας.

